

Haraszti György Lejtmenetben

(A magyarországi zsidóság vészkorszak utáni első 12 éve)¹

A magyar holokausztot az 1938 és 1945 közötti megnagyobbodott Magyarország a „zsidótörvények” által személyében érintett mintegy 840.000 állampolgára közül körülbelül 260-285.000 fő élte túl. A visszaállított trianoni határok közötti ország zsidó népességének vesztesége az 1938 előtt itt éltek 60%-a, mintegy 300 000 lélek volt. A fővárosiaknak több mint 40, a vidékieknek közel 79 %-a pusztult el.² A Zsidó Világkongresszus (*World Jewish Congress*) Magyarországi Tagozata Pach Zsigmond Pál által vezetett Statisztikai és Tudósító Osztályának összeírása (1945/46) szerint a túlélő és Magyarországon maradó zsidóság létszáma 165.330 főt tett ki.³ Ez a háború előtti 5%-kal szemben az össznépesség mintegy 1,5%-a, de megjegyzendő, hogy a vidéki felvétel csak részleges volt, és az összeírás – értelem szerint – nem tartalmazta a választ megtagadókat, valamint a kikeresztelkedetteket. (A túlélők mintegy egynegyede már nem volt a zsidó hitfelekezet tagja.⁴) Az 1949-es népszámlálás, amely még kérdezte a vallási hovatartozást, 133.862 izraelita vallású magyar állampolgárt regisztrált az országban, közülük 101.259 fő Budapesten élt.⁵

A magyarországi zsidóság, amelyet az 1867. évi emancipációs törvény tulajdonképpen felekezetnek nyilvánított, már a 19. század második felében megszűnt különálló, nemzetiségként funkcionáló etnikai-kulturális *egyiség*ként létezni. A politikai egyenjogúsítás után számtalan, ellentétes érdekű csoportra bomlott, amelyek a szabadelvű korszakban (1867–1918) többé-kevésbé beilleszkedtek a modernizálódó befogadó társadalomba, amelynek többségi tagjaitól – legalábbis formailag – „csupán” eltérő vallási hitelvei különböztették meg.⁶ Az első világháborút követő évtizedekben – a megváltozott politikai klíma ellenére – a trianoni határok között

felére csökkent, immár közel 100%-ban magyar anyanyelvű, kultúrájú zsidó népesség integrációja tovább folytatódott. Az 1919 után egyértelműen neológ többségű, zömmel a magyar közép- és felsőrétegekhez asszimilálódó csonka-magyarországi zsidóság soraiban minden antiszemita propaganda dacára általános volt az állam- és nemzetpatriotizmus. Az izraelita hitfelekezet követőinek száma részben a századforduló után negatívra forduló demográfiai mutatók, részben a többnyire spontán kitérések és vegyes házasságok következtében lassan, relatív és abszolút mértékben egyaránt csökkenni kezdett. Ez a mindkét oldalról nézve természetes asszimilációs-integrációs folyamat a harmincas évek második felének „zsidótörvényei” majd a negyvenes évek első felének népiirtásba torkolló üldöztetései következtében megtorpant, részben visszajára fordult. A szaporán sorjázó zsidótörvények új életre galvanizálták a „mi” és „ők” elhalványodni látszó megkülönböztetését, és a jogi konstrukció segítségével egy új entitást hoztak létre; a kirekesztéssel átmenetileg újból megteremtve a magyarországi zsidóság fiktív homogenitását és különállását.

A *sóá* következtében a túlélő magyarországi zsidóság mind társadalmi-gazdasági szerkezetében, mind földrajzi elhelyezkedésében nagyban különbözött a vészkorszak előttitől. Megbomlott a nemek és korcsoportok közötti arány; a gyerekek és férfiak különösen nagymérvű elpusztulása miatt (Auschwitz, munkaszolgálat) túlsúlyossá vált a nők és az idősebbek csoportja.⁷ A magyarországi zsidók korfája tartósan fordított piramist formált. A visszatérők lakásait időközben kifosztották, elfoglalták, jelentős volt az elszegényedés. A falusi és kisvárosi zsidóság pusztulása, illetve a visszatérők lakóhelyváltoztatása miatt (a vidéki zsidóság⁸, amely még 1945-ben is a teljes zsidó népesség körül-

belül egyharmadát tette ki, alig két évtized alatt néhány ezer főre csökkent) a háború utáni zsidó népesség kiteljesítve a korábbi tendenciákat, az 1960-as évek elejére szinte teljes mértékben nagyvárosivá vált, és jóval kisebb volt benne az ortodox és általában véve a vallásos csoportok súlya, mint korábban. Az adatok azt valószínűsítik, hogy a főváros túlsúlya miatt a túlélők között magasabb volt az iskolázottabbak és a középrétegekhez tartozók aránya is, mint a korábbi időszakokban.

A magyar állam és társadalom háború utáni hozzáállása a korábbi megkülönböztető törvények szerint zsidónak minősülő honpolgáraihoz az első pillanatoktól fogva ellentmondásos volt. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány már első debreceni kormánynyilatkozatában bejelentette (1944. december 24.), hogy valamennyi, az adott időpontig hozott népellenes és zsidók ellen irányuló törvény és rendelet hatályát veszti, s valóban, az 1945. március 17-i 200/1945. M. E. rendeletével formálisan is eltörölte az összes diszkriminatív törvényt és rendeletet.⁹ Az új hatalom gondoskodott a jogegyenlőség elveinek megfelelő restitúcióról, egyben bíróság elé állította azokat, akik közvetlen felelősséget viseltek a magyarországi zsidóság deportálásáért és elpusztításáért. Ugyanakkor nem történt meg érdemben a személyes üldöztetésért való kárpótlás, az anyagi javak visszaszolgáltatása,¹⁰ illetve a zsidó közösségi károk kompenzálása. És mindettől elválaszthatatlan módon a szovjet megszállás kulisszái között „a háború utáni magyar társadalom az elszabaduló indulatoktól, és a rövid távú politikai taktikáktól befolyásolt vitákban /.../ képtelen volt a felelősség kérdésének higgadt megtárgyalására, a józan önvizsgálatra”¹¹. Más országokhoz hasonlóan nem történt meg¹² – legalábbis a nyilvánosság szintjén – a zsidóság magába tekintése, a kirekesztés és a *soá* szörnyűségei következtében előállott magyarországi disszimilációval, valamint a háború utáni új helyzet problémáival való őszinte szembenézése sem.¹³

Az első világháború végétől állami ideológia szintjére emelt antiszemita előítéletek – dacára annak, hogy az új demokratikus kormányzat (majd az 1949 nyarára kiépült kommunista pártállam) minden antiszemita propagandát és megnyilvánulást büntetendőnek nyilvánított – a lakosság széles rétegeiben nem tűntek el.¹⁴ 1946-ban húsznál több olyan település volt Magyarországon, ahol bizonyíthatóan történtek

zsidóellenes incidensek.¹⁵ Halálos áldozatokkal járó zsidóellenes megmozdulásokra (Kunmadaras [május 20-21.], Miskolc [július 30. - augusztus 1.]),¹⁶ temetőgyalázásokra, zsinagógafelgyújtásra (Makó, május 31.)¹⁷ is sor került. A zsidókat egyszerre tették felelőssé a háborút követő gazdasági nehézségekért,¹⁸ az átlagnál úgymond magasabb életszínvonalukért, „túlzott” jótételési igényeikért, „arrogáns” viselkedésükért,¹⁹ sommásan kapitalista mentalitásukért, s ugyanakkor a demokrácia és a nemzeti értékek sírásójaként hegemoniára törő kommunista párt iránt mutatott szimpátiájukért. Nem is szólva a „közszolgálatban, államosított gazdasági életben”,²⁰ a párt- s államhatalmi szervekben (így a kommunista párt fegyveres karának számító hírhedt államvédelmi hatóság, az ÁVO, ÁVH), a népbíróságokon, valamint a gazdasági és kulturális életben az össznépszerűséghez viszonyított számarányukat – főként a kezdeti időszakban – messze meghaladó szerepvállalásukért.

A kirekesztő törvények eltörlésével sokak számára evidenciának tűnt, hogy a nagymértékben szekularizált, urbánus „maradék zsidóság” egésze – nem utolsósorban a kitérések és vegyesházasságok növekvő száma miatt – elkerülhetetlenül totális „asszimilációra ítéltetett”.²¹ A helyzet azonban ennél jóval összetettebb volt. A háború utáni magyarországi zsidóság közelről egy önmagával meghasonlott, civakodó, majd fokozódó mértékben megfélemlített kisebbség képét nyújtotta. Jóllehet a magukat zsidónak tekintő (és/vagy mások által annak tekintett) magyar állampolgárok éppolyan mértékben megosztottak voltak társadalmi viszonyaik, politikai meggyőződésük, jövőbeli elképzeléseik stb. szempontjából, mint a környező „többségi” társadalom bármely más csoportja, a holokauszt túlélői politikai-társadalmi relációban egyégesnek tűnhettek; helyzetükből következően valamennyien mentesek voltak a fasiszta bűnök terhéből.

1945 után a „politikai kompromittátlanságuk” és demokratikus elkötelezettségük miatt a baloldali pártok természetes szövetségeseinek számító korábbi üldözöttek – baloldali értelmiségiek és félértelmiségiek ezrei – előtt az állami- és pártapparátusban, a rendőrségben és a hadseregben, közigazgatásban, felső- és középfokú oktatási intézményekben, médiában stb. olyan karrierlehetőségek nyíltak meg, amelyekről a háború előtt még csak nem is álmodhattak.²² Miközben az új rendszer (az államosításokkal

és általában véve a magántulajdon radikális korlátozásával) ellehetetlenítette a korábbi hagyományos pályákat, fokozottan igénybe vette – a külvilág előtt is bizonyítandó haladó jellegét – szolgálataikat, szakértelmüket.²³ Sok, vallási hagyományaitól elidegenedett középosztálybeli – vagy akár nagypolgári származású – zsidó számára a kommunista ideológia a korábbi léket kapott liberális befogadó ideológia javított kiadásának, s egyben a korábbi keretek gyors meghaladásának tűnt, és ily módon – a hallgatólagos megkülönböztető korlátok megszűntével – további felemelkedési lehetőségekkel kecsegtetett.²⁴ Ez a réteg – a Magyarországon maradó zsidóság jelentékeny részéhez hasonlóan – kimondva vagy hallgatólagosan magáévá tette azt a hivatalosság rangjára emelkedő álláspontot, hogy a holokausztért kizárólag az országot megszálló németeket terheli a felelősség.²⁵ Számos, az antiszemitizmustól retteghető alsó középosztálybeli, valamilyen szinten a zsidó vallási hagyományokhoz kötődő kisegzisztencia²⁶ számára is az első években a rendszer, amely időnként ugyan felhasználta az antiszemita érzületek mozgósító erejét, de elvi alapon elutasította az antiszemitizmust, még mindig a „kisebbség rossznak” tűnt az üldöztetések éveivel képest. Bár a fentebb vázolt konjunkturális mobilitás csak a túlélő zsidóság szekularizált részének egy kisebbségére²⁷ terjedt ki – ez a kisebbség (a rendszer aktív vagy passzív támogatói²⁸) a Rákosi-diktatúra éveiben jól láthatóan-érezhetően jelen volt a nyilvánosságban, s a közvélemény szemében ők voltak a hazai zsidóság reprezentánsai. Az ezt az utat választók javarésze ördögi körbe került, hiszen a berendezkedő kommunista rendszer kiszolgálása szembeállította őket a magyar társadalomnak az új rendszert az első tapasztalatok után mindinkább idegen érdeket kiszolgáló terrorisztikus hatalomként elutasító jelentős részével, nem beszélve arról, hogy a kiábrándulás, amely a sztálinizmus lényegére és hatalomgyakorlására való rádöbbenést követte – leginkább 1953 után – sokukat ismét identitásválságba sodorta.

1945 után a túlélők egy másik nagy csoportját a megnövekedett hitéleti aktivitás jellemezte. A számukra felszabadulást jelentő megszabadulást követően a zsidók jelentős része (becslések szerint 20-25 ezer fő) a valláshoz való visszatérésben, (hitéleti) intézményeinek újjáépítésében,²⁹ zsidóságának hangsúlyozásában próbált megnyugvást találni. Valamiféle kettős identitás

mellett kötelezte el magát. Ez a társadalmi csoport ugyan azt a következtetést vonta le az 1944/45-ös eseményekből, hogy Magyarországon kell maradnia, és magyar zsidóként kell továbbra is élnie, de szakítva az előző időszakban egyre erősebben érvényesülő zsidó vallás iránti közömbösséggel.

Ugyanakkor számos holokauszt-túlélő szemében a háború előtti zsidó közösségek vezetése és politikája teljességgel hitelét veszítette. Megrendült az a koncepció, amelyet az emancipáció óta valamennyi hivatalos zsidó vezető vallott és hirdetett: a nemzeti és zsidó célok harmóniájára épülő asszimiláció ideológiája. A magyarországi zsidók történetében új – az események tükrében átmeneti jelenségnek bizonyuló – igény mutatkozott az érdekérvényesítő autonóm zsidó politika iránt.

A maradék zsidóság jelentős része – a környező társadalomról az üldöztetések idején szerzett negatív tapasztalatok, a *soá*ért való felelősség és kárpótlás vállalásának elhárítása, a háború utáni társadalomba történő beilleszkedés nehézségei, valamint az újra megjelenő antiszemitizmus és annak az új rendszer politikai erői általi szembetűnő manipulálása miatt – a nemzetközi támogatást élvező cionista pártok felé fordult. Az ellenállásban és embermentésben nagy tekintélyt szerzett, de korábban mindvégig kis létszámú és befolyású cionista mozgalom látványosan megerősödött. 1948-ban a Magyar Cionista Szövetség (MCSZ) hivatalos beszámolója 15.000 bejegyzett tagról számol be.³⁰ A magyarországi cionisták helyzetét megkönnyítette, hogy a világháború utáni mozgalomban a baloldali csoportosulások voltak többségben. Ezek közül számosan rögtön a háború után kapcsolatokat építettek ki a jövő letéteményesének tekintett baloldali, szociáldemokrata és (fokozott mértékben a Szovjetunió támogatta) kommunista pártokkal. Néhányan bekapcsolódtak a politikai rendőrség munkájába, és a választások alkalmával arra szólították fel tagjaikat, hogy a kommunista pártra szavazzanak. (Sajátos módon így a háború utáni „magyar” cionizmus nagyon sokszor „kettős kötődést” is jelentett; a több tízezer cionistaként „nyilvántartott” zsidóból néhány ezer SzDP-tag mellett 12.275 fő³¹ a kommunista párt tagja volt. Még 1949-ben is, amikor a Magyar Dolgozók Pártjában elrendelték a volt cionisták párttagságának felülvizsgálatát, egy belső pártjelentés szerint több mint 7.600-an voltak közülük MDP-tagok.³²)

A baloldali pártok eleve gyanakodva tekintettek a cionista mozgalomra, kezdeti, baráti gesztusaik taktikai megfontolásból eredtek. Míg nemzetközi téren a közel-keleti térségben a hagyományos gyarmatosító hatalmak (angolok-franciák) helyét elfoglalni akaró Szovjetunió még erőteljesen támogatta a zsidó állam létrehozására irányuló törekvéseket, az MKP vezető ideológusai már a háború utáni első évben nyilvánították, hogy hosszabb távon a cionizmus semmilyen formája sem elfogadható a párt és a magyar társadalom számára. A kommunista párt – követve a zsidók magyarországi emancipációja utáni megközelítést – a zsidósággal kapcsolatos problémákat legfeljebb felekezeti³³ kérdésként volt hajlandó kezelni. A magyarországi zsidóság önálló nemzeti tudatának felkeltesére irányuló cionista törekvést a fejlődés irányával szembe forduló reakciós célkitűzésnek tekintették, s azt hirdették, hogy a zsidókérdés megoldásának progresszív útja Magyarországon a zsidóság teljes beolvadása felé vezet. A szociáldemokraták – ha mérsékelt hangnemben is – ugyancsak elutasították a cionizmust, nem tagadták meg támogatásukat a Palesztinába kivándorolni akaróktól, de helytelenítették minden olyan propagandát, amely arra irányul, hogy olyanokat is kivándorlásra készítsen, akikben ez a gondolat még fel sem merült, vagy meg nem erősödött.³⁴

A magyarországi zsidóság 1945 utáni választási lehetőségeit áttekintve ne feledkezzünk meg arról a jelentős csoportról sem, amelynek tagjai nem váltak az uralkodó párt tagjaivá, továbbra is a klasszikus típusú asszimiláció útját járták, netán az átélte szenvedések hatására feladni akarták hitüket, származásukat (kikeresztelkedés elvegyülés, rejtőzködés), és/vagy a zsidó identitástól eltávolodva a többségi társadalom legkülönbözőbb társadalmi-politikai-vallási irányzatai felé orientálódtak.

A berendezkedő kommunisták – köztük a zsidó származásuk is – ideológiájukat követve minden nemzeti, szellemi vagy vallási partikularizmus felszámolására törekedtek. „Hivatalból” üldözték a volt cionistákat, ellehetlenítették a hívőket. Nem is szólva arról, hogy az új társadalmi-gazdasági berendezkedés létalapjában fenyegette a zömében a középosztályhoz tartozó zsidó emberek tömegeit. A zsidók kiábrándulásához nagymértékben hozzájárult, hogy a kommunista hatalomátvétel után hamarosan sort kerítettek a zsidó intézmények önállóságának

megszüntetésére, felszámolására, a külföldi kapcsolatok legszigorúbb ellenőrzésére, majd betiltására is. Az ötvenes évek elejétől megkezdődött a zsidó identitású, de akár csak zsidó származású káderek felelős pozíciókból történő kiszorítása is. Már a kezdeti időszakban bekevertetett – más társadalmi, egyházi létesítményekhez hasonlóan – valamennyi zsidó szervezet gleichschartolása, minden önálló vallási, szellemi zsidó megnyilvánulás erőszakos elfojtása. Az új rendszer – „mentségére szóljon”, hogy a létrejött zsidó állammal kapcsolatos terveiben csalódott Szovjetunió követelésére – élesen Izrael-ellenes politikát folytatott, amely egyben a „kozmpolita-ellenes” új, állami antiszemita kurzus legitim megjelenési formája volt.

A magyarországi zsidóság a befogadó többségi társadalomhoz hasonlóan a legkülönbözőbb módon reagált a berendezkedő kommunista rendszer intézkedéseire. A feszült politikai légkör, az egymást követő államosítási hullámok során a zsidó polgárság gazdasági ellehetlenítése és Izrael állam közelgő megalakulásának híre számos zsidót kivándorlásra ösztönzött.

Arányszámukat messze meghaladó mértékben hagyták el (legálisan vagy illegálisan) az országot; 1945 és 1955 között 35-45 ezer fő³⁵ vándorolt ki Nyugat-Európába, az Egyesült Államokba, Kanadába, Ausztráliába, illetve – a cionista tevékenység eredményeképp – Palesztinába/Izraelbe.³⁶ (A távozók száma meghaladta az 1945 után Magyarországon maradt/visszatért zsidók közel egyötödét.)

Mások – mint már említésre került – a totális asszimilációt, vagy a kettős kötődésű (magyar és szekuláris zsidó) identitást választották. Ez utóbbi két csoport tagjai közül a Sztálin halálát követő években sokan – az össznépességen belüli arányszámukat meghaladóan (de az értelmiségen illetve a politizáló rétegeken belüli arányuknak megfelelően) – csatlakoztak a különféle ellenállási mozgalmakhoz. Ugyancsak megtalálhatók voltak a legkülönfélébb kontesztáló jellegű szellemi-művészeti megmozdulásokban stb. is. Akadtak olyan csoportok, elsősorban a vallásosok, amelyek a társadalom más rétegeihez hasonlóan passzív rezisztenciába vonultak; visszahúzódtak a magánélet adta lehetőségek szűkös menedékébe.³⁷

Voltak persze számosan olyanok is, akik meggyőződésből,³⁸ netán megalkuvásból³⁹ csatlakoztak a hatalmon lévőkhöz. Régi balolda-

li/munkásmozgalmi tradíciókat követve a „múlt teljes eltörlése” mellett tettek hitet, nem akartak többé tudni a zsidóságukról („zsidók voltunk – kommunisták lettünk”). Közülük számosan az új rendszer haszonélvezőiként hosszú ideig – sokan az '56-os „megingás” után még (gyakran már párttagkönyv nélkül) hosszú évtizedekig – kitartottak a mindenfajta (antiszemita) atrocitás ellen védelmet ígérő, magát a nemzeti ellentéteken felülemelkedőnek hirdető (eszmevilágában viszont egyre jobban kiüresedő) kommunista párt mellett. Hiába voltak ezek a zsidó családokból származó pártalkalmazottak és állami funkcionáriusok kisebbségben a „zsidóságon” belül – rég elveszítve, már ha valaha volt nekik, vagy megtagadva közösségi gyökereiket, vallási identitásukat –, a közvélemény (nem csupán antiszemita előítéleteitől megszabadulni képtelen) jelentős része (a '45 utáni korai „kommunista – zsidó románc”, a politikai,⁴⁰ gazdasági felső- és középvezetői körökben való felülreprezentáltságuk miatt) utánuk ítélte meg az egész magyarországi zsidóságot; miattuk vélték úgy, a „szovjet” uralom alá került országban „a megszállók ukázait zsidó helytartók hajtják végre”⁴¹. Az ismételt és sokszor bevallottan zsidótlanító kádercserék ellenére sokan a történelmi előzmények⁴² és a közélet exponált helyein való felülreprezentáltság következtében a szokásos bűnbakkereső általánosítással a holokauszt miatti „zsidó bosszúról”⁴³ beszéltek, jóllehet a párt csapásai a társadalom minden, még homogén masszává nem gyúrt rétegét, csoportját megkülönböztetés nélkül sújtották.

A negyvenes évek végére, ötvenes évek elejére befejeződött az önálló zsidó intézmények, zsidó pártok, ifjúsági szervezetek felszámolása. A minden népi-nemzeti megnyilvánuláshoz elenségesen viszonyuló, a szovjet birodalmi államrezont feltétel nélkül kiszolgáló új államszocialista berendezkedés arra törekedett, hogy a cionizmus felszámolása zsidó belügyként tűnjék fel a közvélemény előtt. Ennek megvalósítása érdekében a kommunista párt növekvő mértékben vette igénybe a megfélemlített, és teljesen befolyása alá vont hitközségi vezetőség⁴⁴ szolgálatait. A párt iránt feltétlenül lojális és bármikor mozgósítható kommunista párttagokat küldtek a hitközség és más zsidó szervezetek, így a háború utáni magyar zsidóság gazdasági rekonstrukciójában oroszlánrészt betöltő, 1946 és 1952 között körülbelül 52 millió dollárnyi élelmiszert, ruhát stb. szétosztó amerikai Joint

(*American Jewish Joint Distribution Committee* [J. D. C.] – Magyarországon: Országos Zsidó Segítő Bizottság) magyarországi irodájának fontos pozícióiba. A „szalámitaktika” keretében 1948 végén a Magyar Cionista Szövetség közgyűlésén a marxista cionisták kiszorították a polgári cionistákat, és puccsszerű eszközökkel átvették a teljes hatalmat. Néhányan még abban bíztak, hogy társutasként egy kommunista vezetésű cionista mozgalom valamilyen formában elfogadható lesz a kommunista párt számára. Az idő azonban már túllépett ezen az átmenetileg „lebegtetett” koncepción, s az MKP vezetősége a Cionista Szövetség „önfeloszlata formájában” történő megszüntetése mellett döntött. Ez – miután a magyarországi izraeli diplomáciai képviselő sem támogatta a további ellenállást – 1949. március 13-án történt meg.⁴⁵ Ezt követően a cionista vezetők egy részét és néhány illegális kivándorlást szervező ifjúsági aktivistát börtönbüntetésre ítélték.⁴⁶ A „mezei cionistákra” is rövidesen, mindjárt az elkövetkező években sor került. A párttagság felülvizsgálata során a fokozódó éberség szellemében az egykori cionisták zömét „eltávolították” a pártból, s egyes beszámolók szerint az ötvenes évek elején a bizalmas személyzeti, úgynevezett káderlapokon a korábbi cionista szervezeti tagság egy rubrikában szerepel a nyilaskeresztes párttagsággal.⁴⁷

1948. december 7-én – más vallásfelekezetekhez hasonlóan – a zsidóság jogi helyzetét szabályozó kényszer-megállapodás jött létre a kormányzat és a zsidó hitközségek központi szervei között. A neológ és az ortodox közösség vezetői beleegyeztek az iskolák államosításába (a zsidó hitfelekezet egy gimnáziumot tarthatott meg), és egy évvel később a hitoktatás fakultatívvá tételébe.⁴⁸ Cserében a zsidó felekezet hivatalos elismerést nyert. (Legalábbis papíron) biztosították a szabad vallásgyakorlást és rendszeres (állam általi) anyagi támogatását. A zsidó felekezeti élet állami kívánalmak szerinti átalakításának következő lépése a neológia és az ortodoxia intézményeinek kényszerű egyesítése volt. Az 1950. február 20-án állami nyomásra összehívott Izraelita Országos Gyűlés két nappal később egységes szervezetbe tömörítette a korábbi hitfelekezeti ágazatokat, megszüntetve az Autonóm Orthodox Központi Iroda önállóságát. Bekövetkezett a három vallási irányzat – *neológ, ortodox, status quo ante* – erőszakos uniója.⁴⁹ Az egyesített zsidó hitfelekezet csúcster-

vezete a Magyar Izraeliták Országos Irodája (MIOI), majd – az '56-os „események” után néhány hónappal új nevet kapott – Magyar Izraeliták Országos Központja (MIOK) lett.

A teljes állami ellenőrzés kiépülésének fontos eleme volt a különféle körök, egyletek, társadalmi egyesületek felosztása,⁵⁰ amely még az olyan teljességgel politikamentes intézményeket sem kímélte, mint amilyen például az 1944-es kényszerbetiltását követően újraalakult (Maccabi) Vívó és Atlétikai Club (VAC) (1947–1951) volt. Az ötvenes évek elején elfogadott Rabbisági Szabályzat 25. paragrafusa kimondta, hogy a rabbi „nem tarthat olyan hitszónoklatot, amelynek tartalma vagy felfogása ellenkezik a magyar állam politikai, gazdasági vagy társadalmi rendjével és szellemével, sem pedig olyat, amely ellenséges a magyar izraelita hitfelekezet érdekeivel”.⁵¹ A zsidó hitközösségeket – mindennapi életük ellenőrzésére – alárendelték az 1951-ben létrehozott Állami Egyházügyi Hivatalnak, amely az összes felekezetet érintő valamennyi jogi, gazdasági, vagyoni és személyi ügyben illetékes volt. A zsidó hitközösség vezetése intézményesen is a pártállami nomenklatura rendszer részévé vált, részt vett a kommunista rendszer legitimitációját szolgáló olyan intézmények tevékenységében, mint a Hazafias Népfront vagy a békepapi mozgalom.

Az eufemisztikusan fordulat évének nevezett kommunista hatalomátvétel befejeződése (1949) alapvetően befolyásolta a háború utáni magyarországi zsidó népesség életét is. Ez egyaránt megmutatkozott a társadalmi struktúrában elfoglalt szerepét tekintve zömében (kis)polgári zsidóság gazdasági szerepének, politikai aktivitásának, nyilvános- és hitéletének, oktatási tevékenységének változásaiban. Az államosítások⁵² a zsidó népesség széles rétegeit fosztották meg megélhetésétől. Az egyre erősödő állami ateista nyomás hatására megroppant az 1945 után felpeteszült hitélet. A vallási meggyőződésre épülő hagyományos értékrend háttérbe szorításával csökkent a felekezeti kötődésűek száma, tovább erősödtek az asszimilációs-szekularizációs tendenciák.

Egy 1949. október 20-i magyar-izraeli egyezmény⁵³ alapján még utoljára lehetőség nyílt 1950 áprilisa és 1953 novembere között 2-300 fős csoportokban mintegy 3.000 ember szervezett izraeli kivándorlására (*alijázására*), de ezután a legális⁵⁴ távozás lehetősége végleg megszűnt, s a magyar kormány – ellentétben

más közép-kelet-európai kommunista országok olykor (főleg 1967 utáni) változó gyakorlatával – mindvégig a legélesebben ellenezte és akadályozta zsidó vallású/származású polgárainak kivándorlását az országból.

A magyarországi és külföldi zsidó szervezetek kapcsolatait (amiképp a magánszemélyekét is) befagyasztották, tiltották, szigorúan büntették. Az Egyesült Államokkal megromlott kapcsolatokkal összhangban a Joint magyarországi tevékenységét fokozatosan ellehetetlenítették, amerikai vezetőjét letartóztatták,⁵⁵ a szervezet magyarországi működését korlátozták, ami végül oda vezetett, hogy 1953 márciusában kénytelen volt befejezni magyarországi tevékenységét.⁵⁶ A zsidó pedagógiai intézményeket az általános oktatási rendszerbe integrálták, melynek következtében a zsidó ifjúság vallási és cionista nevelése lehetetlenné vált. A hivatalos politika rangjára emelkedő vallásellenesség különösen az ortodoxok életkörülményeit érintette tragikusan, akiket megfosztottak hagyományos foglalkozásaiktól, amelyek lehetővé tették számukra tradicionális életmódjuk folytatását, a szombat-tartást is beleértve.⁵⁷

A vallásosság minimumát taktikai okokból eltűrő, minden nemzeti törekvésben, a társadalmi és kulturális pluralizmusban halálos veszedelemet látó kommunista hatalom – a társadalom más csoportjai mellett – a szekuláris zsidó identitás minden vélt vagy valós megnyilvánulását is üldözte. 1949-től 1954-ig politikai perek egész sorát indították „gyökértelen kozmopolitizmus”⁵⁸ vagy cionista tevékenység vádjával – a börtönbüntetésre ítélt vagy internált áldozatok között egyaránt megtalálhatók az egykori cionisták, ortodox hívők, neológ vallási vezetők, vagy a kommunista pártnak a politikai leszámolások, tisztogatások során alulmaradt, anticionizmus ürügyével kiiktatott elemei.

Az 1952/1953-as szovjetunióbeli, anticionistának keresztelt antiszemita kampánnyal⁵⁹ párhuzamosan börtönbe vetették a kommunista politikai rendőrség korábbi magas rangú – többségükben zsidó származású – tisztjeit (Péter Gábor és munkatársai). Szinte ezzel egy időben cionizmus vádjával letartóztatták a MIOI-vezetőségének az MCSz szétverésében együttműködő több tagját – így a nyilasokkal és németekkel szemben 1944-ben karakánul viselkedő Stöckler Lajost, A MIOI és a BIH elnökét, Domokos Miksa ügyvezető főtitkárt, a hitközösségi vezetésbe még a „koalíciós” időkben

beépült kommunista párttag és ügynök, dr. Benedek Lászlót, a budapesti zsidókórház igazgatóját,⁶⁰ valamint a cionista mozgalom felszámolásáért felelős vezető pártfunkcionáriust, Szirmai Istvánt⁶¹ is. Sor került a hajdani Magyar Cionista Szövetség illegális csoportocskáinak felszámolására, letartóztatására, bebörtönzésére,⁶² „embercsempész banda” tagjainak, illegális határátlépőknek, cionista hírszerzéssel, kémkedéssel vádoltaknak őrizetbe vételére, elítélésére is.

A zsidóságot sújtó megfélemlítő politika másik megnyilvánulása a zsidó származás (nem nyilvános) regisztrálása, és a zsidó származású káderek háttérbe szorítására,⁶³ számuk növekvő mértékű korlátozására irányuló törekvés volt.⁶⁴ A pártvezetés, amely már közvetlenül a háború után alig leplezett gesztusokat tett az alsóbb néposztályok antiszemita csoportjainak megnyerésére⁶⁵, a „csendes numerus clausus” személyzeti politikáját folytatta, mindent megtett, hogy a zsidó származásúak rovására⁶⁶ a „népi káderek” előmenetelét támogassa.

Az úgynevezett feudális és tőkés elemeknek 1951–1953 között a nagyvárosokból vidékre történő kitelepítésének mintegy 2.100–2.800 zsidó (zömében budapesti) alanya, – becslések szerint ez az összes kitelepített 15-20%-a – volt.⁶⁷ Az 1953 utáni liberálisabb politika eredményeként többségük visszatérhetett korábbi lakóhelyére, és 1956-ig bekövetkezett a bebörtönözött zsidó vezetők szabadon engedése, esetlegesen részleges rehabilitálása is. Ezzel egyidejűleg az anticionizmus álarcában folytatódott a zsidó származású káderek jelentős részének eltávolítása is.

Az 1945-öt követő tíz év társadalmi-politikai változásai az 1956-os forradalomba torkolltak, amelyben és utána a közvélemény által zsidónak tekintett személyek a barikádok mindkét oldalán megtalálhatók voltak.⁶⁸ A zsidókérdés – legalábbis direkt módon – nem játszott lényeges szerepet a tisztító viharhoz vezető eseményekben, nem manifesztálódott a forradalomban aktívan résztvevő, túlnyomórészt fiatalokból álló, gyakorta szocialisztikus eszméktől áthatott, jócskán szekularizált nagyvárosi tömegekben. E fiatal és politikailag aktív, nem-felekezeti iskolákban szocializálódott generációban, amely saját bőrén tapasztalta meg a szovjet megszállást és a sztálinizmus helyi rendszerének működési mechanizmusát, jelentősen tompultak a korábbi évek antiszemita előítéletei, '56 októberében ilyen érzések megnyilvánulására csak

elvértve, az elmaradottabb országrészekben került sor. A magyar társadalom polarizáltságának megfelelően a korábbi időszak bűneire ráébredt reformkommunisták és társutasok, a népfelkelés harcosai és a forradalom ellenfelei között egyaránt szép számban voltak zsidó származásúak. Az antisztálinizmus, a rákosista pártvezetés elleni egységfront harcosai, a forradalom szellemi előkészítői közül említsük csak Aczél Tamás, Benjámín László, Déry Tibor, Háy Gyula, Karinthy Ferenc, Örkény István, Tardos Tibor, Zelk Zoltán írók, Kende Péter, Kövesi Endre, Lőcsei Pál, Magos Gábor, Méray Tibor, Tardos Tibor, újságírók, Tánczos Gábor a Petőfi Kör titkára, Kornai János, Péter György (a Központi Statisztikai Hivatal elnöke), Tardos Márton közgazdászok, Nagy Imre csoportjának számos tagja, így Donáth Ferenc, Fazekas György, Gimes Miklós, Heltai György, Molnár Miklós, Osváth Ferenc, Vásárhelyi Miklós és társaik nevét. Az események fegyveres résztvevői között találjuk Marián Istvánt, a Műszaki Egyetem katonai tanszékének vezetőjét, a „katona” Kovács Istvánt, akit Nagy Imre vezérkari főnöknek nevezett ki. A fiatal katonatiszt Gosztonyi Pétert, Maléter segítőjét a Kilián laktanyában, az Auschwitzot túlélte Angyal Istvánt és helyettesét, a Magyar Rádió dramaturgját, Szirmai Ottót, a Tűzoltó utcai csoport parancsnokait, a volt munkaszolgálatos Nickelsburg László műszerészt, a Baross téri nagy felkelőcsoport irányítóját, Bán Róbertet, a Széna téri forradalmárok egyik vezetőjét,⁶⁹ és a „Vadmacska” néven elhíresült felkelőnőt.⁷⁰ A forradalom oldalán számos magyar zsidó harcolt fegyverrel, kockáztatva, gyakran feláldozva életét⁷¹ az elnyomás ellen, az ország függetlenségéért folytatott küzdelemben. Az eszmei harcok közül említsük Lukács Györgyöt, a forradalmi kormány oktatási miniszterét, Ádám György közgazdászt, az Értelmiségiek Forradalmi Tanácsának elnökét, Mérei Ferenc pszichológust, az Eötvös Lóránd Tudományegyetem filozófia tanszéke Forradalmi Bizottsága díszelnökét, Szalai Sándor szociológust,⁷² Eörsi Istvánt és a Krassó-testvéreket, Miklóst és Györgyöt, a munkástanácsok élharcosait stb.

A „bukott rendszer” hívei és hamari restaurátorai közül még sokak emlékezetében él Gerő Ernő első titkár, Kovács István a Budapesti Pártbizottság titkára, Kis Károly politikus, Nógrádi Sándor tábornok, Horváth Márton, Betlen Oszkár újságírók baljós alakja, az ÁVH

számos tagja vagy a megtorlások időszakából a kihallgató tisztek és mások,⁷³ „Kádár apró dögei” gyászos szereplése.

Amiképpen fennmaradt a forradalom utáni megtorlások áldozatainak, Gimes Miklós újságírónak, Angyal István, Nickelsburg László, Szirmai Ottó felkelőparancsnokoknak, Földes Gábor színházi rendezőnek⁷⁴ (hogy csak a legnevesebbeket említsük) emlékezete, amiképp a hosszú időre börtönbe vetettek, szilenciumra ítélték (Ádám György, Déry Tibor, Donáth Ferenc, Eörsi István,⁷⁵ Fekete Sándor újságíró, az Auschwitzot ugyancsak megjárt Gáli József író, Hágy Gyula, Krassó György, Litván György történész, Marián István, Mérei Ferenc, Örkény István, Radó György ezredes, Tánczos Gábor, Tardos Tibor, Zelk Zoltán stb.) neve is. Mindez persze nem feledteti, hogy a zsidó származású magyar állampolgárok többsége – honfitársaikhoz hasonlóan – a forradalmi események passzív szemlélője, szimpatizánsa volt.

1956 október–novemberében nem történtek átfogó antiszemita megmozdulások, az egész országra kiterjedő szervezett atrocitások. A népfelkelés reprezentatív képviselőinek, hangadóinak akcióiban a peremjelenségként felmerülő zsidóellenesség nem játszott lényegi szerepet, „más volt a konfliktus főiránya”.⁷⁶ A kortársak visszaemlékezése és dokumentumok tanúsága szerint a kibontakozó politikai irányzatok nem voltak antiszemita jellegűek, még a konzervatívabb törekvésűek esetében sem. A forradalom első pillanatától az utolsóig mentes volt a zsidóellenes célkitűzésektől, más kérdés az antiszemitizmus szórványos felbukkanása. A forradalmi eseményekkel szimpatizáló, nemzethez integrálódó zsidó származású értelmiségiek, mint a másik oldalon az apparatcsikok korábban, ha számukra a zsidó problematika egyáltalán felvetődött – annak ellenére, hogy számukra a lakosság többségétől eltérő tapasztalatokat hoztak az ötvenes évek –, újból a magyar nemzeti célokkal való teljes azonosulásról, a totális testvéresülésről vizionáltak.⁷⁷ A „kis-zsidók” történelmi tapasztalatokon edződött ösztöne másképp működött.⁷⁸ Október 23-a után közülük sokan félték a nyílt, netán „hivatalos” zsidóellenesség kiújulásától,⁷⁹ aggódtak, hogy a népfelkelés zsidóüldözésbe fordulhat. Minden politikai megrázkódtatás, válság „...azonnal 1944 képét idézte fel bennük”⁸⁰. Valóban nehéz megítélni, hogy a bukott rendszer exponált képviselői felelősségre vonásában, bántalmazásá-

ban, népítéletekben – így az elfogott ávósok esetenkénti meglincselésében⁸¹ – mekkora szerepe volt a társadalomban, az előző évtizedben lappangó módon jelen lévő hagyományos és az új zsidóellenes érzelmeknek, vagy az utóbbival egybemosódó kommunistaellenességnek. A megjelenő nyílt zsidóellenesség a társadalomban (tovább)élő, az előző évtizedben erőszakkal lefojtott antiszemitizmus felszínre törését jelezte. Egyrészt ismét előtérbe kerültek az öröklött társadalmi előítéletek, egyfajta népi antiszemitizmust gerjesztve, másrészt ez az antiszemitizmus a kommunistaellenességgel párosult.⁸² A forrásokból elsősorban a tradicionális életformát folytató vallásos vidéki zsidóság megpróbáltatásairól értesülünk. Nem igazán tudjuk, hogy a szekularizált zsidók milyen tudatállapotban töltötték a forradalmi időket.⁸³ Csak a disszidensek további sorsának nyomon követe-se nyújt némi fogódzkodót, hogy közülük a legkényesebb helyzetben lévő, gyökereiket megtagadni akaró, „zsidókból lett kommunisták” például mennyire, és miben érezték érintettnek magukat a kommunistaellenességgel összefonódó antiszemitizmus láttán. (Egy korabeli – hiteles – beszámoló szerint az ortodox *Chevra Kadđisa* [temetési egyesület] egyik idősebb tagja, bizonyos Schwarz József a késő éjjeli órákban végigjárta Pest utcáit, inspicálta a meglincselt [és néha lábuknál fogva felakasztott] államvédelmisek tetemeit, megvizsgálta nadrágjuk tartalmát, és ha egyértelmű volt az áldozat zsidó volta – levágta a lámpaoszlopról, egy targoncán elvitte és eltemette. Szégyen gyalázat, amit ezek műveltek (mármint az ávósok) mondta az öregúr, de *kéver Jiszráél* [zsidó temetés] jár nekik.⁸⁴ A történet apokrif folytatása tudni véli, hogy egy ízben, amikor kistermetű lévén, a targoncájára állva vizsgálódott, rajtakapták a felkelők. A magáé? – kérdezték, vegye, vigye!)

A forradalom második hetében, a budapesti zsidó hitközség a forradalmat támogató nyilatkozatot adott ki, és bejelentette a régi vezetők, így a Stöcklert követően ugyancsak a kommunista párt járószalagján lévő dr. Heves Lajos elnök leváltását⁸⁵ – mindez azonban csak kevés figyelmet keltett. Amiképp az események áradatában visszhang nélkül maradt a budapesti rabbi-kar, a MIOI és a Pesti Izraelita Hitközség Ideiglenes Forradalmi Bizottságának november 2-i nyilatkozata a Szabad Kossuth Rádióban: „A vallási szabadságát visszanyert magyar zsidóság lelkesen üdvözli a forradalom

vívmányait. (...) Egynek érzi magát a szabad hazával. Felkéri a külföldi zsidó szervezeteket, nyújtsanak e sokat szenvedett hős magyar népnek gyors, hathatós anyagi segítséget.⁸⁶ Az utolsó pillanatban november 3-án (?) a Rabbiképző Intézet épületében az esetleges antiszemita cselekmények kivédésére a korábbi években illegalitásban működő *Bné Ákivá* és *Há-somer há-cáir* cionista ifjúsági szervezetek tagjaiból önvédelmi osztag is alakult.⁸⁷ Az idő rövidsége miatt a hitközség tényleges tevékenysége az öregek és szegények ellátására korlátozódott. A Központi Szociális Bizottság tagjai helytállásának köszönhetően – a gyakorlati ostromállapotban – naponta több mint 2000 ebéd jutott el a kiosztó-helyekre és megoldották 600 rendkívüli károsult gyorssegélyezését is.

Bár helyenként antiszemita jelszavakat kiabáltak, kézzel írott zsidóellenes röplapokat⁸⁸ terjesztettek, az ablakokra nyilas és/vagy horogkeresztet mázoltak,⁸⁹ s a házfalakon zsidóellenes falfirkák tűntek fel – köztük az ominózus, azóta is sokat idézett „Icig, most nem viszünk Auschwitz-ig”⁹⁰ – a budapesti eseményekben a „zsidó kártya” nem játszott számottevő szerepet. A fővárosban, a zsidó élet centrumában – bár sok nem-zsidó is tartott tőle⁹¹ – nem ütötte fel a fejét a politikai antiszemitizmus. Az emlékezet kútfői néhány, a tüntetők által át nem vett, nem vállalt antiszemita jelszó felröppenésétől eltekintve a „tradicionális”, a társadalomban 1945/46, vagy még inkább 1947/48 és 1956 között lefojtottan jelenlévő zsidóellenességnek is csak kevés nyílt megnyilvánulását regisztrálták. A kortársak és utólagos visszaemlékezők többsége, köztük számos zsidó arról tudósít, hogy a felvonulásokon, népgyűléseken a visszanyert szabadság mámore, a „minden magyar testvér” hangulata uralkodott. A szegregált antiszemita jelszavak⁹² nem találtak követőkre, a tömeg az esetek túlnyomó többségében lehurrogta a hóbörgőket.⁹³ A népfelkelés kiváltója „a sztálini diktatúra ellen való lázadás volt, amelynek célja a megszálló szovjet csapatok kiűzése, a többpártrendszer és a hatékony érdekképviselet létrehozása volt. A forradalom éppen attól volt felemelő, hogy a nemzet egységbe forrt, és nem a politikusok származásával, hanem a tevékenységével volt elfoglalva.”⁹⁴ „...az 56-os forradalom a társadalmi és politikai élet elsődleges kérdéseit (osztályszerkezet, hatalmi struktúra – H. Gy.) állította előtérbe, az antiszemitizmus pedig egy másodlagos probléma (szociális

mobilitás – H. Gy.) körül alakult ki”⁹⁵. (A zsidóellenes megnyilvánulások hiánya még szembevetőbb, ha a korabeli hivatalos dokumentumokat, jelentéseket vizsgáljuk, persze a fogalmazás során a mentális kontroll erősebben érvényesült.) Noha a harci cselekmények következtében a Páva utcai és a Bocskai utcai zsinagógák belövéseket kaptak, a közösségi intézmények a zsidó egyének élete, tulajdona – miközben ezt az érdekeltek közül szubjektíven sokan másképp érezték, érzékelték – nem volt veszélyben.⁹⁶ Hogy az antiszemitizmustól való elhatárolásban mekkora szerepet játszott a ’44-es események visszatérésétől való félelem s lelkiismeret-furdalás, a rasszizmus, „fasizmus” vádja elleni tiltakozás, a nyugati elvárásoknak megfelelni akarás és *last but not least* az idő rövidsége – fél évszázad távlatából nehezen eldönthető.

Nyílt zsidóellenes megmozdulásokra, az antiszemita háttérkultúra, a hétköznapi fajgyűlölet felelevenedésére⁹⁷ többnyire az ország elmaradottabb, kevésbé vagy később iparosított keleti részein, esetenként azokon a vidéki, zömében agrártelepüléseken került sor,⁹⁸ ahol viszonylag jelentősebb számban éltek a holokauszt után visszatérő,⁹⁹ vallási hagyományait őrző zsidók. Ezek már pusztá jelenlétükkel – nem is szólva sérelmeik, veszteségeik felhánytorgatásáról – is „adósságukra”, a deportálás idején tanúsított közömbösségükre, ingóságok eltulajdonítására stb. emlékeztették a helybelieket, akik közül sokan lelkiismeret-furdalásukat az egyes zsidók hibáinak, ellenszenves cselekedeteinek, netán bűneinek felnagyításával, általánosításával igyekeztek csillapítani. Az ilyen helyeken a büntudatból eredő agresszivitás („többen jöttek vissza, mint amennyit elvittek”), a hagyományos „népi” antiszemitizmus, az egy brosúrával korábbi „keresztény kurzus” öröksége, a szociális, kulturális különbségekből adódó féltékenység, kisebbségi érzés, konkurenciaharc,¹⁰⁰ valamint az alkalmilag újra felbukkanó nyilas csőcselék¹⁰¹ nyomása és a Rákosi-rendszer kiváltotta, gyakran zsidóféltéssel párosult kommunistaellenesség egyszerre, olykor egymásba fonódva jelentkezett. Az atrocitásokat nem „felülről” vagy kívülről inspirálták és/vagy támogatták.¹⁰² A csoportos és személyes indulatok elszabadulása helyi erők műve volt, a társadalmi kontroll meglazulásával gyakran régi-új, vélt vagy valós sérelmek kerültek terítékre, de ezeket a kilengéseket is hama-

rosan megfékeztek, „mihelyt megszerveződött a közigazgatás alternatív gépezete”.¹⁰³

Jellemző módon a vidéki szórványzsidóság elleni leghevesebb támadások – az úgynevezett *Fehér Könyvek* I és IV. köteteiben tíz oldalon felsorolt 21 antiszemita incidens¹⁰⁴ – Kelet- és Észak-Magyarországon történtek, ahol már a koalíciós időkben is a legtöbb zsidóellenes megnyilvánulást regisztrálták. 11 incidens Szabolcs-Szatmár, Hajdú-Bihar és Szolnok megyére (Kunhegyes, Tiszabő és Szolnok), 5 Borsod-Abaúj-Zemplén megyére esik. (Az Alföldön Pest és Bács-Kiskun megyében tudunk még ilyen megnyilvánulásokról.) A Dunántúlról csupán két kisebb incidens (Tét, Pécs) ismeretes.¹⁰⁵ (A *Fehér Könyvek* összeállítása azon a feltehetően 1957 január-februárjában keletkezett összesítés[ke]n alapult, amelyet a MIOI vezetői – a hozzájuk érkezett, hivatalosan soha nem publikált, helyi hitközségi jelentések alapján – a külföld, így a Zsidó Világkongresszus, illetve a kormányzat tájékoztatására állítottak össze.¹⁰⁶ Az anyag erős forráskritikával kezelendő, mivel a hitközségi adatszolgáltatók a hatalmas mérvű emigráció indoklására érdekelve voltak a hatóságok előtt az antiszemita megmozdulások mozanatainak exponálásában, a *Fehér Könyvek* összeállítói pedig – ideológiai céljaikat követve – gyakran összemosták vagy épp ellenkezőleg elködösítették¹⁰⁷ a megmozdulások kommunista, szovjet/orosz- és/vagy zsidóellenes aspektusait. Az antiszemita jelenségek felnagyítása a *Fehér Könyvek* megjelenésekor már „ellenforradalomnak” nyilvánított forradalom Nyugat előtti lejáratását is szolgálta.¹⁰⁸)

Bár a tényleges hatalmi vákuum tízegynéhány napja alatt – az ország 3196 községében és 62 városában¹⁰⁹ – feljegyzett több ezer kollektív és egyéni akcióhoz képest a zsidóellenes kilengések száma elenyésző, jó okkal feltételezhető, hogy az atrocitások tényleges száma meghaladta a hatalomba visszatért kommunisták által összeállított *Fehér Könyvek*ben felsorolt esetekét.¹¹⁰ Nem mindenhol küldtek utólagos beszámolókat Budapestre azokból a helységekből, ahol 1956-ban kisebb-nagyobb zsidó közösségek léteztek. Az érintettek közül sokan elhagyták az országot vagy nagyobb településre, elsősorban a fővárosba, költöztek. A berendezkedő régi-új rendszerrel szembeni ellenérzés is sokakat hallgatásra készítetett. Ha még azt is figyelembe vesszük, hogy az antiszemita jelenségek közé nem csupán a zsidók tevő-

leges fenyegetése, bántalmazása tartozik, hanem a gesztusban, szóban elkövetett,¹¹¹ többnyire csak érintőlegesen dokumentált atrocitások is, jelentősen nő a zsidóellenes incidensek száma.

Október 25/26-án éjjel Tápiógyörgyén megtámadták a helyi zsidó szeretetotthon ápolójait. 26-án, Miskolcon két ÁVH-snak vélt zsidót meglincseltek az 1946-os „hőstetteit” megismétlő csőcselék.¹¹² Tarcalon október 26–28-án gyűlésen fordultak a zsidók ellen¹¹³, később három zsidót megkéseltek. Ugyancsak október 25-én Mezőkövesden és Mezőnyáradon a felheccelt emberek zsidókat ütlegeltek, míg október 26-án Hajdúnánáson¹¹⁴ rombolásról és fosztogatásról van tudomásunk; a felgerjedt, „zsidók és kommunisták” után kutató tömeg súlyosan bántalmazta a zsidó közösség több tagját, vallásánótját és sakterét. Kisebbségi incidenseket jelentettek Alsózsoltáról, Balkányból,¹¹⁵ Balmazújvárosról, Dömsödről,¹¹⁶ Füzesabonyból, Hajdúszoboszlóról, Kisarról, Kiskunhalasról, Kiskunmajsáról, Mándokról, Mérkről,¹¹⁷ Nyíregyházáról, Ófehértóról, Ózdról, Szarvasról, Tiszabercelről, Tiszakanyarról és Vámospércsről. Füzesgyarmaton, ahol sokan attól tartottak, hogy újabb zsidók jönnek a községbe, egy testvérpár csak a nemzetőrök beavatkozásának köszönhetően szabadul meg a lincseléstől.¹¹⁸ Kiskunmajsán a tanács zsidó származású begyűjtési felügyelőjét verte agyon a feldühödött tömeg.¹¹⁹ A forradalom napjaiban, Debrecenben az ottani zsidók neveit tartalmazó „halállistát” köröztek (állítólag Nyíregyházán,¹²⁰ Mezőcsáton, Törökszentmiklóson, Szolnokon és Újpesten¹²¹ is készült hasonló lajstrom), míg Tarpán a helyi közösség három tagjának felakasztását követelte a tömeg, de végül beérték tetteles bántalmazásukkal. Mátészalkán, ahol a vérvád-rémhírek 1945 után is tovább éltek, egy sor zsidóellenes demonstráció történt. A helyi zsidók menekülni, rejtőzködni kényszerültek a lincselő tömeg elől. Visszatekintve erre az időszakra Marosán György – az orosz szuro nyok támogatásával hatalomra került Kádár-kormány államminisztere – egy 1956. december 18-án tartott budapesti sajtóértekezleten azt állította, hogy az október 23 és november 4 közti időszakban¹²² „pogromokra” került sor Vámospércsen, Nyíradonyban, Hajdúnánáson, Balkányban, Máriapócsra és Nyírbátorban.¹²³

Az antiszemita izgatáshoz gyakran még zsidók jelenléte sem volt feltétlenül szükséges, a

kommunistákat könnyen minősítették zsidónak és fordítva. Aranyosapátiban, Balkányban, Besztercén, Cégénydányádon, Csengeren,¹²⁴ Debrecenben, Fehérgyarmaton, Füzesabonyban, Füzesgyarmaton, Hajdúböszörményben, Hajdúnánáson, Jánoshalmán, Kisaron, Kisvárdán, Kölcshán, Mándokon, Máriapócon, Márkváralján, Mátészalkán, Mezőkövesden, Mezőnyáradon, Mezőcsáton, Miskolcon, Nábrádon, Nagyecsedén, Nagyszekeresen, Nyíregyházán, Nyírcsaholyon, Nyírkarászón, Ófehértón, Pécsen, Szamossályin, Tápiószentgyörgyön, Tarcalon, Téten, Tinnyén, Tiszabecsen, Tiszabercelen, Tiszakanyáron, Tiszavasvárin, Túriácsén, Újpesten a felvonulásokon, gyűléseken, tüntetéseken önfeláldozóan buzdítanak a kommunisták és a velük azonosított zsidók ellen.¹²⁵ Józsa forradalmi bizottságának 33 pontja közül az egyik áttételesen zsidóellenes („a megalakult új kormányban csak magyar nemzetiség legyen...”), a szajlai munkástanács követelésében is az áll, hogy zsidómentes kormány alakuljon.¹²⁶

Említett nyilatkozatában Marosán azt is sugallta, hogy a forradalom alatt „felülről” intették le a zsidóellenes megnyilatkozásokat, mondván, hogy a nyugati demokráciák nem támogatják, támogathatják azokat az országokat, ahol felüti fejét az antiszemitizmus.¹²⁷ Valójában a forradalom napjaiban nem központi utasításra léptek fel az antiszemita jelenségek ellen. Az első napok bizonytalansága után lokális erők, többnyire a választott népi szervezetek, a forradalmi bizottságok számolták fel – nem egyforma hatékonysággal – a spontán feltörő zsidóellenes megnyilvánulásokat, néha a méltányosság rovására, de mindig a vérontás elkerülése érdekében. A köz szolgálatát, a tömegindulatok lecsillapítását tartották a legfontosabbnak, s akkor is védelmezték az üldözötteket, ha netán a bizottságok egyik-másik tagja¹²⁸ – mint a hajdúnánási események alapján feltételezhető – lelke mélyén a zsidókkal szemben maga is bizalmatlan, netán ellenséges érzelmű volt. A legismertebb ilyen incidensben a hajdúnánási Forradalmi Bizottság vezetője¹²⁹ a zavargások kitörésekor a tömeg lecsendesítésére néhány „bűnös” zsidót bíróság elé állítás címén lefogatott, majd a település elhagyására szólított fel, úgymond – ahogy előttük kifejtette – életük megóvása érdekében.¹³⁰

Bár az idő rövidsége miatt ez csak tendenciaszerűen jelentkezett, arról is említést kell tenni, hogy míg a vidéki reformista kommunista vezetők és társutasok közül (akiknek túlnyomó

többsége természetszerűleg nem volt zsidó származású) sokaknak az egész időszakban sikerült talpon maradni, a zsidó származásúak közül többen – formailag leginkább mérsékelt magatartásuk miatt – a forradalom második felében egyre inkább kiszorultak a forradalmi bizottságokból. Így esett például a szociáldemokrata Lóránd Imre veszprémi újságíró esetében. Lóránd október 26-án lett az ottani forradalmi bizottság elnöke, s az elkövetkező napokban a vérontás elkerülésére, a nyugalom megőrzésére törekedett, azonban már 31-én alulmaradt a radikálisok, de még inkább a származásával, korábbi MDP-tagságával elégedetlenek egyre agresszívebb fellépésével szemben. Lemondása indoklásakor az egyik gyűlésen elhangzó – nyilvánvalóan rá is vonatkozó – kijelentésre hivatkozott: „Idáig is a kommunisták és a zsidók vezettek, ezután is azok akarnak vezetni.” (Lóránd a bizottságot megújító gyűlésen már a jelöltek közé sem került be.¹³¹)

A forradalom bukása után mártírhalált halt Földes Gábor színházi rendező, Nagy Imre híve, a győri Petőfi Kör elnöke ugyancsak október 26-án lett a helyi Nemzeti Tanács tagja. A győri forradalmi bizottság elnökhelyetteseként ment Mosonmagyaróvárra, hogy megpróbálja az ávéhás sortűz miatt feldühödött tömeget lecsillapítani. Földest október 28-án a forradalmi bizottsági elnöke, az egykori parasztpárti politikusból kommunista társutassá váló Szigethy Attila – egy radikális antikommunista-antiszemita tüntetést követően – lemondatta pozíciójáról.¹³² A hajdúnánási forradalmi vezetőkhez, vagy a veszprémi forradalmi bizottság tagjaihoz hasonlóan Szigethy is meghátrált a fenyegető tömeghangulat elől.

A zsidóellenes atmoszférához való alkalmazkodás olykor Budapesten is felülkerekedett az erkölcsi megfontoláson. A veszprémi esethez hasonlóan távoznia kellett az Újpesti Munkástanács első elnökének, (a kitért) dr. Rajki Mártonnak is. Az újjászerveződő szociáldemokrata párt vezetői a hagyományos antiszemitizmus meglétével számolva nem jelölték Nagy Imre koalíciós kormányába – Kéthly Anna és Kelemen Gyula mellett – a zsidó származású Büchler Józsefet.¹³³ Titkos szavazással helyette a nála politikusként tapasztalatlanabb Fischer Józsefet delegálták.

Bár az antiszemita érzések fellángolását a hatalmi központokban¹³⁴ mindvégig sikerült elkerülni, a helyi zsidóellenes megnyilvánulások

jelentőségét lokális jellegük ellenére sem szabad lekicsinyelnünk. Az erőszakos cselekmények – különösen a Köztársaság téri lincselések hírei – sok zsidóban ambivalens érzéseket váltottak ki, amit jól tükröz egy '56 decemberében családostul Budapestről disszidált ortodox zsidó vallomása, aki arra a kérdésre, hogy hogyan viszonyultak az eseményekhez, a következőképp válaszolt: „November negyedikén ültünk az óvóhelyen (mint 12 évvel előbb a gettóban az ostrom alatt), és azt kérdeztük egymástól: Hol vannak az oroszok? Mikor jönnek már az oroszok? Forradalom volt az a javából. De antiszemita felhangokkal, és remegtünk,¹³⁵ mi lesz, ha az oroszok nem jönnek még néhány napig.”¹³⁶ Benne volt a levegőben – a zsidók többsége legalábbis így érezte, félté – egy antiszemita hullám esetleges kitörése, de ez nem következett be. A forradalmi időszak rövidsége miatt nem állítható teljes egyértelműséggel, hogy egy tevőlegesen nagyobb zsidóellenes (társadalmi, vagy állam-/pártpolitikai) kampány később se bontakozott volna ki, bár az azóta eltelt ötven év történéseinek ismeretében ez nem tűnik reálisnak.¹³⁷ Számos zsidó számára azonban – az 1918/1919-es és 1944/45-ös tapasztalatok kiváltotta zsigeri félelmek analógiás felelevenedése mellett – az eseményekről szóló, utólagosan gyakran eltúlzott és eltorzított helyszíni beszámolók, a küszöbönálló további zsidóellenes atrocitásokról, antiszemita hullámról szállongó rémhírek¹³⁸, illetve a kommunista terror visszatérésétől, a vasfüggöny újbóli legördülésétől való félelem adta meg az utolsó lökést az emigrálásra.

A helyi incidensek elől menekülve sok '44-es deportálást túlélő falusi zsidó – mindenét hátrahagyva – a fővárosban keresett menedéket, majd sietve elhagyta az országot. A zsidók tömeges emigrálásának okainál persze arról sem szabad megfeledkezni, hogy sokan régi terveiket válthatták valóra a határzár ideiglenes lazulásakor.¹³⁹ Mindazok, akik már közel tíz éve a távozást fontolgatták – vonatkozik ez elsősorban a Rákosi-rendszerben vallási életükben ellehetetlenített hagyományhű csoportok legöntudatosabb részére, a „proletárdiktatúra” éveiben vagyonában, gazdasági tevékenységében, gyakran személyes szabadságában is korlátozott, polgári mentalitását őrző rétegekre, a háború előtt képzett zsidó szellemi elit jelentős részére, a hajdani (netán átmenetileg a sztálinizmusra áttért) cionistákra vagy pusztán csa-

ládegyesítésekre várókra – kihasználták a kínálókozó lehetőséget. Valószínűleg már sohasem fogjuk megtudni, hogy a távozók közül hányan voltak az eseményekben aktívan részt vevő, a várható megtorlás elől menekülők, olyan kiábrándult káderek, akiket a korábbi lelkesedést felváltó morális válság egészen az emigrációig sodort, az egzisztenciális nehézségekkel küszködők, azok, akik már korábban is csak a kedvező alkalomra vártak, és hányan olyanok, akik az antiszemitizmus és a múlt árnyainak felidézése,¹⁴⁰ a gazdagon burjánzó rémhírek, vagy a tankok és pufajkások elől menekültek, mondván: „fasiszta pogrom” vagy kommunista diktatúra nekik egykutyá.¹⁴¹

Tény, hogy a menekültek áradatában az első zsidók még a népfelkelés napjaiban érkeztek Ausztriába a határmenti Csornából és Kapuvárról. Rövidesen követték őket a soproniak és győriek, akiknek – egy november közepi tanácsi beszámoló szerint – visszamaradt lakásait felhúdták, vagyontárgyaikat széthordták.¹⁴² Rövidesen megindult a vidéki zsidók menekülése az ország keleti feléből is. November első napjaiban például Makó zsidóságának közel 70%-a, több mint 500 lélek hagyta el lakóhelyét. Távozásukat senki sem akadályozta, sőt a visszahagyott javaikra vágyakozók egyenesen támogatták elhatározásukat. A többnyire hagyományörző, vallásos emberek – egy suttogó propagandával terjesztett nagyszabású pogromfenyegetés elől menekülve – kihasználták, hogy a határok nyitva voltak, s három napon belül elhagyták az országot. Hajdúnánáson mindössze négy zsidó család maradt, néhányan még 1956-ban disszidáltak, 85-en (1956 végén, 1957-első felében) kivándoroltak.¹⁴³ A kisebb helyekről gyakran a helyi közösség egésze távozott. Amikor az orosz csapatok újbóli bevonulása után a budapesti zsidók egy része is elszánta magát a távozásra, a disszidensek száma rohamosan nőtt. December 10-ig Ausztriában 7000 zsidó menekültet regisztráltak (közülük 5000-et Bécsben).¹⁴⁴

1956/1957 fordulójára az akkori magyarországi zsidó népesség mintegy 20 %-a, körülbelül 20.000-22.000 zsidó¹⁴⁵ (ez az összes „disszidens” körülbelül egytizede) hagyta el az országot. Kisebb mértékben a zsidók kivándorlása még 1957 első felében (most már „törvényes keretek” között) is folytatódott. A vidéki zsidók, így a putnoki közösség tagjai, vagy a Szabolcs megyeiek zöme kivándorolt, vagy korábbi lakóhelyéről a nagyobb biztonságot nyújtó főváros-

ba költözött. Mátészalka 24 zsidó családjából például legálisan-illegálisan 16 hagyta el az országot.¹⁴⁶ Bár a kivándorlást hivatalosan csak azoknak engedélyezték, akik katonai szolgálatra alkalmatlanok voltak, de megvesztegetéssel, felajánlásokkal (például „útlevelet lakásért cserébe”¹⁴⁷), netán egyes hivatalnokok hallgatóságos segítségével az exodus még néhány hónapig eltartott. A fővárosi zsidóság túlnyomó többsége hosszabb-rövidebb hezitálás után végül a maradást választotta. Köztük a *nomina sunt odiosa* elv alapján csak két példa: míg a hajdani baloldali cionista, börtönviselt kommunista funkcionárius, a későbbi „kultúrpaapa”, Aczél György a franciaországi emigrációval kacérkodott, addig az Országos Rabbiszeminárium igazgató-helyetteséből az ötvenes évek elején jeles marxista klasszika-filológussá lett Hahn István¹⁴⁸ 1957 elején komolyan foglalkozott a számára felkínált stockholmi főrabbi-poszt elfogadásának gondolatával.

A zsidó (származású) menekültek közel egyharmada, 7.000 fő (a végül ott kikötő disszidensek 20%-a)¹⁴⁹ az akkor bevándorló országnak számító Kanadában telepedett le, valamivel többen (1956 és 1958 között 8400 fő¹⁵⁰) Izraelben találtak új otthonra, a többiek szétszóródtak az európai országokban és a tengerentúlon, elsősorban az Egyesült Államokban, Dél-Amerikában és Ausztráliában.

A következmény – a veszteséget most „csak” erről az oldalról tekintve – a magyarországi zsidó szervezeti (közösségi, vallási, intézményi stb.) élet minden korábbi mértéket meghaladó meggyengülése volt. A zsidó „társadalom” krémje, hívők és ateisták, a háború előtt képzett gazdasági, műszaki és humán értelmiség jelentős hányada: tekintélyes rabbik, (hit)tudósok, kántorok, metszők, vallási és világi vezetők, orvosok, ügyvédek, mérnökök, közigazdászok, az ideológiailag elkötelezett csoportok legöntudatosabb része – vallásosok és cionisták –, széles kis- és középpolgári rétegek, jómódúak és szegények, vállalkozó szellemű fiatalok¹⁵¹ valamint kevésbé fiatalok fogtak vándorbotot. A vidéki zsidóság túlnyomó része emigrált vagy néhány éven belül a fővárosba költözött.¹⁵²

A magyar(országi) zsidóság megfogyatkozott létszámú, demográfiailag hanyatló, a szocialista ideológia uniformizációjának jegyében saját vallási-kulturális örökségétől elidegenedő, kiüresedett szellemiségű maradéka további harminc évre újból államhatalmi nyomás alá került.

A kontinuitás hiányát, a *galut galutját*¹⁵³ ez az atomizált, félelmeiktől gyötört¹⁵⁴ virtuális közönség mindmáig nem volt képes kiheverni.

JEGYZETEK

¹ Jelen tanulmány a Karády Viktor 70. születésnapja alkalmából tartott konferencián elhangzott előadásom ismételtén átdolgozott és kibővített változata. Jóllehet készítéséhez több korábbi dolgozatom gondolatmenetét, tényanyagát felhasználtam – kisebb-nagyobb részek akár szó szerinti átvételével – ez tekinthető jelenlegi ismereteim összefoglalásának. Ismételten szeretném köszönetemet kifejezni Karády Viktornak, Kovács Andrásnak, Litván Györgynek (emléke legyen áldott!) és Standeisky Évának, akik ezirányú munkássága kiindulásul és ösztönzőül szolgált számomra.

² A korábbi kutatások adatait összegzi Várdy Péter: „Befejezetlen múlt, mai magyar zsidó valóság” in: Miszlivetz Ferenc – Simon Róbert (szerk.): *Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában*, (Budapest: ELTE Állam és Jogtudományi Kar Tudományos Szocializmus Tanszék, 1985), 455. „A mai magyar fennhatósági területen felszabadult mintegy 119 ezer budapesti zsidó és 11 ezer munkaszolgálatos. Hazatámolygott 55 ezer deportált.” – Várdy Péter: i.m., 461.

³ Ilona Benoschofsky: „The Position of Hungarian Jewry after the Liberation” in: Randolph L. Braham (ed.): *Hungarian-Jewish Studies* Vol. I, (New York: *World Federation of Hungarian Jews* kiadása, 1966), 237-258, különösen 237-242, 247-248; Stark Tamás: *Zsidóság a vészkorokban és a felszabadulás után 1933-1955*, (Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 1995), 61. „Ezt a megtépzott maradékot nemcsak világválság, majd a világháború, a német és szovjet katonai megszállás, bombázások, az ország kifosztása, majd az infláció sújtotta, mint az országban mindenkit, de korábban – legkésőbb 1938 óta – és tartósabban érték őket a zsidótörvények, ingóságaiknak, magántulajdonuknak csaknem teljes elrablása, családtagjaik elvesztése és az üldöztetés más lélektani csapásai.” - Várdy Péter: i.m., 461.

⁴ Kovács András: „Magyar zsidó politika a háború végétől a kommunista rendszer bukásáig” in: *Múlt és Jövő* 2003/3, 9.

⁵ *Központi Statisztikai Hivatal, 1949. évi népszámlálás, 9. kötet, Demográfiai eredmények*, (Budapest: KSH, 1950), 322 skk. A nők túlaránya (az 1945-ös 37%-hoz képest) csökkent, de még mindig 30% volt. Egy 1953. december 7-én Rajnai Sándor államvédelmi őrnagy által Rákosi Mátyás részére készített titkos jelentés szerint „A Magyarországon élő zsidó származású személyek száma kb. 103.000. Ebből 93.000 tartozik az ún. neológ irányzathoz, míg körülbelül 10.000 az úgynevezett ortodox tagozathoz. A neológ tagozatból azonban csupán kb. 20.000 olyan személy van, aki magát a zsidó egyházhoz tartozónak vallja. Ennyi az egyházi adót fizetők száma.

Az Útlevel Osztály adatai szerint ezideig kb. 3.300 személy kapott útlevelet Izrael államba való kivándorlás céljából.

/.../ a kivándorlás szándéka a zsidóság kb. 10%-ánál áll fenn. A két vallási tagozat között ez a következőképpen oszlik meg. Az aktív, magát zsidó vallásúnak tekintő személyek kb. 10 %-a kíván kivándorolni – a neológ tagozatból –, összesen kb. 2000. fő. Az ortodox tagozatnak kb. 75-80%-a foglalkozik a kivándorlás gondolatával, tehát körülbelül 8.000 fő.” – MIOK 276.f.65. 184. ö. e. 174. lap – idézi Győri Szabó Róbert: *A kommunista párt és a zsidóság Magyarországon (1945-1956)*², (Budapest: Windsor Kiadó, 1997), 335. Az 56-os disszidálási adatokkal (lásd később) összevetve figyelemre méltó, hogy Rajnai jelentése a kivándorolni szándékozó vallásos zsidók számát összességében mintegy 10.000 főre taksálja. Ha feltételezzük – és erre minden okunk megvan –, hogy a hitközséghez nem kötődő zsidók *legalább* ugyanilyen arányban szerettek volna távozni, további 7.000 főt kapunk. Az ily módon kapott 17.000-es szám már jól közelíti a forradalom után eltávozottak tényleges számát.

⁶ „A magyar zsidóság és a liberális nemzeti mozgalom között már a reformkortól kezdve egyfajta érdekközösség alakult ki. A liberalizmus programja tartalmazta a zsidóság teljes egyenjogúsítását, a zsidóság jelentős része pedig egyértelműen támogatta a liberális nemesség nemzeti és modernizáló törekvéseit. Az I. világháború végéig fennálló érdekszövetség értelmében az asszimiláns magyar zsidóság felekezetét tekintve 'izraelitának', nemzetét tekintve pedig magyarnak vallotta magát. A XIX. század második felében a gazdasági jogok után jogegyenlőséget, majd 1895-ben teljes felekezeti egyenjogúsítást nyert a magyarországi zsidó népesség, amely vezető szerepet játszik az ipar, a kereskedelem, a hitélet és a kultúra modernizációjában, s pozitív asszimilációs mintát nyújt a soknemzetiségű társadalomban.” – Várdy Péter: „A magyarországi zsidóüldözések a hazai történetírásban. Szemléleti problémák és a kérdés aktualitása” in: *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*, (Párizs: Magyar füzetek kiadása, 1984), 184. Persze a valóság ennél sokrétűbb volt. Ahogy Várdy Péter egy másik tanulmányában maga is írja: „A kutatás egyetért abban a tekintetben, hogy a zsidóság az egyenetlen fejlődésű rendi társadalom törésfelületein a modernizáció lendületét, de egyben feszültségeit is hordozza.” A kutatók javarésze egy véleményen van afelől „...hogyan nem annyira az asszimiláció akadozása, mint inkább rendkívüli sikerei okoztak társadalmi feszültséget”. – Várdy Péter: „Befejezetlen múlt – mai magyar zsidó valóság”, 456. A soknemzetiségű magyar birodalom romjain létrejött, első világháború utáni, etnikailag a korábnál jóval homogénebb trianoni Magyarországon a szélesebb társadalomban a magyar zsidókat többé már nem tekintették zsidó (vallású) magyaroknak. Hivatalosan csak az izraelita hitközség ragaszkodott továbbra is ehhez az idejémtúlt, írásba nem foglalt korábbi „asszimilációs szerződésen” alapuló fikcióhoz.

⁷ Egyes állítások szerint (Nehemiah Robinson: *The Jews of Hungary. Survey of their History and Postwar Situation*, [New York: Institute of Jewish Affairs/World Jewish Congress, 1952], 9) 1949-ben a 18 év alatti zsidó népesség közel fele árva volt. Karády Viktor szerint Budapesten – ahol a helyzet kedvezőbb volt – az árvaságra jutott zsidó

gyerekek számát 7.000-re becsülték, a húsz év alatt fennmaradt népesség mintegy 30%-ára. – Karády Viktor: „Szociológiai kísérlet a magyar zsidóság 1945 és 1956 közötti helyzetének elemzésére” in: *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*, 67

⁸ Becslések szerint az életben maradtak mintegy fele költözött vissza eredeti lakóhelyére. – Győri Szabó Róbert: *A kommunista párt és a zsidóság Magyarországon (1945-1956)*, 65.

⁹ A rendelet huszonegy zsidóellenes törvényt és több száz jogfosztó rendeletet helyezett hatályon kívül. Az 1945. VIII. tc. megsemmisítette a zsidótörvényeket, és az antiszemitizmus megnyilvánulásait büntetőjogi szankcionálta. A felekezetek teljes egyenjogúsításáról az 1947. évi XXXII. számú tc. (1947. december 4.) intézkedett.

¹⁰ Az 1946. XXV. számú tc. (1946. november 15.) bizonyos mértékű morális elégtételben részesítette a túlélő zsidóságot, kifejezte elismerését az ellenállók iránt, és – jóvátétel/visszaszolgáltatás helyett – az elrabolt zsidó tulajdonokból alapot létesített, melynek terhére a szükségét szenvedő volt üldözöttek segélyezését ígerte. Mindenből alig valósult meg valami, a segélyezés fő terhe a Jointra hárult. Az „anyagi javak” sorsáról szüleim sokat tudtak – bárcsak tudnának még – mesélni. 1946 nyarán közel egyévnnyi lengyel- és németországi rabszolgamunkából Munkácsra visszatérő édesanyám lakásukat teljesen kifosztva találta. Talán, ha egy fél bőrröndre való holmit tudott a nem túl lelkes szomszédoktól összeszedni, amit Magyarországra jövet egy szovjet katonára szerencsésen (kiugrott vele a mozgó vonatból) elrabolt tőle. De legalább még a határ végleges lezárulása előtt visszatérhetett. Családunkban számos legenda szólt egy bizonyos zöld férfinadrágról és egy gyanús színű felöltőről, ami anyám egyetlen ruhája és egyben hozománya volt. Az anyagiak terén 1910-es születésű apám, akinek néhány év alatt sikerült magyar királyi katonatiszttól munkaszolgálatosá „felküzdnie” magát, s 1944-ben elvesztette hűgát és szüleit – szerencsésebb volt. Igaz, hogy hazafelé az orosz katonák őt is kirabolták, de a családi ház a nyíregyházi főutcán, ha kifosztva is, épségben állt. (Ma is megvan, amikor utoljára arra jártam, játékkaszinó működött benne.) Néhány bútor- és ruhadarabot is sikerült visszaszereznie, ütött-kopott konyhafelszerelési tárgyakat, gyerekkorom kedves könyveit (többnyire reprezentatív sorozatok hiányos köteteit) – az elkövetkező évtizedekben ezen meglehetősen eklektikus holmik között zajlott életünk. A törvény szabta keretek között „nemzeti ellenállóként”, ha jól emlékszem az eufemisztikus jogcímmel, a családi birtok egy részét is visszakapta, de gépeket, igásállatokat, komolyabb felszerelést stb. már nem. Pedig már többen hajlottak volna az elzárított javak visszaszolgáltatására, netán pénzbeli kárpótlásra, de a legkülönbözőbb amnesztiarendeletek miatt mindez okafogyottá vált. Az eszköz- és tőkehiány, az adóhivatal, az időjárás, és nem utolsósorban a politikai klíma változása néhány év alatt ellehetetlenítette apám önálló gazdálkodási kísérleteit.

¹¹ Kovács András: „A zsidókérdés a mai magyar társadalomban” in: *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*, (Párizs: Magyar Füzetek kiadása, 1984), 7. Vö. Bibó Ist-

ván: „A zsidókérdés Magyarországon” in: Hanák Péter (szerk.): *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus*, (Budapest: Gondolat Kiadó, 1984), 166 skk.

¹² A „zsidó világban” erre csak jó másfél évtizeddel később, az 1960-as évek első felében az Eichmann-per kapcsán, illetve azt követően került sor.

¹³ Vö. Márton László: „Zsidó sors, zsidó kérdés a háború utáni Magyarországon” in: *Eszmé nyomában*, (München: Hollandiai Mikes Kelemen Kör, 1965), 126-130. Nem véletlen, hogy a társadalomlélektani csapdahelyzet olyan tisztán látó, Bibóval összemérhető őszinte zsidó elemzői, mint Kulcsár István („A maradék zsidóság lelki keresztmetszete 1946-ban” in: Benoschofsky Imre [szerk.]: *Maradék zsidóság. A magyarországi zsidóság 1946/46-ban*, [Budapest: é.n. {1946}], 34-38) vagy Dénes Béla („Politikai helyzetkép” in: *Maradék zsidóság...*, 73 skk.) rövid időn belül önkéntesen vagy az üldöztetés elől menekülve az ország elhagyására kényszerültek.

¹⁴ Az 1945 utáni kelet-európai és speciálisan a magyarországi antiszemitizmusról összefoglalóan lásd Lendvai, Paul: *Antisemitismus ohne Juden, Entwicklungen und Tendenzen in Osteuropa*, (Wien: Europaverlag, 1972).

¹⁵ Lásd Czene Gábor: „A haláltáborból a közönybe. Mi vár a túlélőkre a háború utáni Magyarországon?” in: *Nép-szabadság*, 2006. november 21., 6; Győri Szabó Róbert: i. m., 152; Csorba László: „Izraelita felekezeti élet Magyarországon a vészkorszaktól a nyolcvanas évekig” in: Lendvai L. Ferenc – Sohár Anikó – Horváth Pál [szerk.]: *Hét évtized a hazai zsidóság életében I-II*, [Budapest: MTA Filozófiai Intézet, 1990], II. kötet, 81; Dr. Kende Péter: *Röpirat a zsidókérdésről*, (Budapest: KJK, 1989), 71-76.; Antiszemita megmozdulások Magyarországon a koalíciós időszakban in: *Századok* 1992/2, 284-308. Az ismertebb ózdi és sajszentpéteri (1946. február 23.), kunmadarasi, miskolci események mellett 1946 februárja és augusztusa között antiszemita tüntetésekre, fosztogatásokra került sor legalább húsz további kisebb-nagyobb településen, így Budapesten, Celldömölkön, Csanádpalotán, Debrecenben, Diósgyőrött, Egerben, Földváron, Hajdúházán, Karcagon, Mecsekházán, Mezőkovácsházán, Makón, Mezőkövesden, Pécsen, Sarkadon, Sopronban, Szegeden, Szegváron, Tiszaladányban, Tótkomlóson. Manapság nem ildomos említeni, de erősen zsidó (és magyarországi német) ellenes nacionalista álláspontot képviselt a földalatti antikommunista Magyar Közösség, és a magyarországi németiség története ismert kutatója (1957 elején készült) brosúrája szerint ezek az irányzatok nem álltak igazán messze Mindszenty József bíborostól sem. – Vö. Johann Weidlein: *Der Aufstand in Ungarn und das ungarländische Judentum. Wider Aufflammen des madjarischen Rassennationalismus*, (Schonendorf/Württemberg: a szerző magánkiadása, 1957,) 5-9.

¹⁶ Részletesen lásd „Gyerekkolbász” a kunmadarasi piacon” és „A miskolci konstruált vérvád” in: Pelle János: *Az utolsó vérvádak. Az etnikai gyűlölet és politikai manipuláció kelet-európai történetéből*, (Budapest: Pelikán Kiadó, 1995), 149-168 és 187246-247. Az antiszemita megmozdulások pártpolitikai háttéréről és különösen a kommunista pártnak a zsidóellenes uszításokban játszott több mint kétes

szerepéről lásd Varga F. János: „A miskolci népitélet, 1946” in: *Medvetánc*, 1986/2-3, 293-314; Standeisky Éva: „Antiszemita megmozdulások Magyarországon a koalíciós időszakban” in: *Századok* 1992/2, 284-308; Kende Tamás: „Lincselés előtt és után. Antiszemitizmus és közvélemény Miskolcon 1946-ban” in: *Dimenziók* 1993/1-2, 74-83. A miskolci akció mögötti MKP-MDP rivalizálásról konkrétan Kónyáné Kutrucz Katalin – Gyarmati György: „Rajk László a miskolci pogromról, 1946” in: *Magyar Napló*, XIV/4 (2002 április), 41-44.

¹⁷ Uo., 167-187.

¹⁸ Az ilyen vádaktól a „rövid távú politikai haszon” érdekében a kommunista propaganda sem idegenkedett – vö. Kónyáné Kutrucz Katalin – Gyarmati György: i. m. és Standeisky Éva: „A miskolci pogrom – ahogyan Rákosiék látták” in: *Társadalmi Szemle* 1990/11, 78-86.

¹⁹ Lásd Darvas József hírhedt cikkét („Őszinte szót a zsidókérdésben” in: *Szabad Nép*, 1945. március 25., 5), amely a zsidóknak keretlegény magatartást vetett a szemére. (Több szónok társaságában) hasonlóan zsidóellenes hangot ütött meg 1945. augusztus 27-én a Nemzeti Párt első budapesti nagygyűlésén elhangzott beszédében is. – Vö. Weidlein: i. m., 4.

²⁰ Bibó István: „Zsidókérdés Magyarországon 1944 után” in: Hanák Péter (szerk.): *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus*, 287.

²¹ Vö. Molnár Erik: „Zsidókérdés Magyarországon” in: *Társadalmi Szemle*, 1946/7. Az akkor népjóléti miniszterként szolgáló marxista történész tanulmánya újraközlésre került in: Hanák Péter (szerk.): *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus*, 121-134.

²² Ezt elősegítette, hogy az egypártrendszer kiépülése megnövelte a fővárosban székelő központi apparátusok jelentőségét, és a megmaradt zsidóság túlnyomó többsége a fővárosban összpontosult.

²³ Ezen zsidó csoportok hiányában ugyanis „a szakmai rutínfolyamatosság megszakadhatott volna úgy, ahogy Kelet-Németországban, ami valódi katasztrófát okozott. ... Magyarországon... volt egy teljes értékű, művelt értelmiségi elem, amely a régi értelmiségi is volt és politikailag teljes mértékben megbízható is volt.” – Szabó Miklós: „Gyökerek és indák” (Kereksztal beszélgetés) in: *Világosság* 1989/6 438-439. A berendezkedő új rendszer elkötelezett zsidó hívei két nagyobb csoportból verbuválódtak. A fiatalabbak szocializációja egybeesett az intézményes antiszemitizmus legvirulensebb időszakával (pályaválasztási korlátozások, munkaszolgálat, deportáció), számukra az új típusú kommunista integráció társadalmi és ideológiai szinten egyaránt az egyenlőség birodalmát, a régi kötelekek alóli felszabadulás ígérését hordozta. Számukat növelték a régi rendszer ellenzékének politikai iskoláját kijárt azon idősebb sorstársaik, akik a 30-as évek végén, a 40-es évek első felének megpróbáltatásai következtében radikálizálódtak. „Az MKP illetve 1948 júniusától az MDP óriási tömegpárttá szerveződésével, hatalomra kerülésével bürokráciájának kiépítésével [a kommunista pártnak] égetően szüksége volt jól képzett káderekre. ... A nagyfokú mobilitásra kész, a zsidótörvények által deklasszált zsidó-

ságnak – írja Karády nyomán (Karády Viktor: „Szociológiai kísérlet a magyar zsidóság 1945 és 1956 közötti helyzetének elemzésére in: *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*”, 120-121) Györi Szabó Róbert – nem esett nehezére munkakört vagy állást változtatni, és esetleg átképzés vagy gyorsképzés árán megfelelni az új káderpiac szükségleteinek. A szakképzést alig nyújtó Vörös Akadémia, a pártiskolák révén még a kevésbé művelt, kevésbé iskolázott, de politikailag elkötelezett zsidók is rövidesen a hatalmi elitbe emelkedtek.” – Györi Szabó Róbert: *A kommunista párt és a zsidóság Magyarországon (1945-1956)*, 251. A méltányosság kedvéért már itt jegyezzük meg: a fenti folyamat fokozott mértékben igaz a „zsidókat” rövidesen pozícióikból kiszorító úgynevezett népi káderek tömegeire is.

²⁴ Vö. Szabó Miklós: „A magyar zsidóság és a kommunista mozgalom” in: *Szombat*, 1995/5, 21-23.

²⁵ E kérdésről lásd Várdy Péter: „Befejezetlen múlt – mai magyar zsidó valóság”, 459, 476.

²⁶ E réteg tagjai egyébként nagyon szenvedő alanyaivá váltak az új hatalomnak, és többnyire már kezdetől fogva rosszabb anyagi körülmények között éltek, mint a két világháború között.

²⁷ Számukat Karády 1945/46-ban körülbelül 10.000 főre, a korabeli felnőtt, illetve aktív zsidó népesség mintegy hetedére becsüli. – Karády Viktor: „Szociológiai kísérlet a magyar zsidóság 1945 és 1956 közötti helyzetének elemzésére”, 178.

²⁸ Kovács András: „A zsidókérdés a mai magyar társadalomban” in: *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*, 14. A rendszert támogató kisebbség mellett arról sem feledkezhetünk meg, hogy „A többségnek pedig, akit a sztálinista politikai rendszer éppúgy sújtott, mint a társadalom bármely rétegét, történelmi tapasztalatai alapján volt olyan félnivalója a status quo megbomlása esetére, amelyre a nem-zsidóknak semmiféle okuk nem lehetett. Az ötvenes évek fejleményei elégséges alapot szolgáltatottak... a zsidókérdést elevenen tartó elkülönülő és elkülönítő reflexiók fennmaradásához.” – uo., 17.

²⁹ A háború előtti évekkel összehasonlítva növekvő tendenciát mutatott a felekezeti elemi és középiskolákban tanuló diákok száma; 1947/48-ban az izraelita elemi iskolák tanulóinak számát az összes zsidó iskoláskorú (kb. 8.000 fő) felére becsülték Budapesten – Karády Viktor: Szociológiai kísérlet a magyar zsidóság 1945 és 1956 közötti helyzetének elemzésére, 92.

³⁰ Novák Attila: *Átmenetben. A cionista mozgalom négy éve Magyarországon*, (Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 2000), 151. A Belügyminisztérium Államvédelmi Hatóságának 1949. évi jelentése szerint az MCSZ létszáma 41,000 fő volt. Ez nyilván – sajátos célok érdekében – eltúlzott adat, a tényleges szám többszöröse. De jelzi a cionisták jelentős mérvű támogatottságát a magyarországi zsidóság körében. Vö. TH V-101 890/a és Novák Attila: i. m., 294-295.

³¹ MOL 276. f. 54/77 ö. e., 27-29. „Feljegyzés a párttagok soraiban lévő cionistákról.

³² ÁBTL V-101890/a.

³³ 1948 után hivatalos álláspontként erre kényszerítette a zsidóság vezetőit is. Lásd Benoschofsky Imre: „Beszéd a

szegedi Öregtemplomban tartott nagygyűlésen” in: *Új Élet Naptár* 1959, (Budapest: MIOK, 1959), 106; továbbá Salgó László nyilatkozatát: „Választottunk: magyarok vagyunk, vallásunkban zsidók és nem magyar állampolgárságú zsidók” in: *NRC – Hanleblad* (Rotterdam, 1979. október 20.) – idézi Várdy: „Befejezetlen múlt – mai magyar zsidó valóság”, 478.

³⁴ PTI 283. f. 10/212 ö. e. A Szociáldemokrata Párt „zsidókérdéssel foglalkozó ideiglenes bizottságának” jelentését közli Svéd Sándor in: *Múltunk* 1993/2-3, 258-259.

³⁵ Salgó főrabbi 1959-ben a fővárosi zsidóságot illetőleg a háború utáni emigránsok számát mintegy 15 ezerre, az 56-os disszidálók számát kb. 20 ezer főre becsülte. – Salgó László: „A fővárosi zsidóság vallási élete” in: *Új Élet Naptár*, 1959, (Budapest: MIOK, 1959), 144. Újabb összesített adatokat lásd Erdei András: „A magyarországi zsidóság migrációja (1945-1955)” in: *Beszélő*, IX/4 (2004. április), 69-78.

³⁶ 1939 és 1948 között 8,404, 1948 és 1955 között 15,056 fő. A zöm 1948/49-ben, összesen 10,644 fő – Stark Tamás: *Zsidóság a vészkorszakban és a felzabálás után 1935-1955*, 102. Vö. Karsai László: „Magyarország a Holocaust után” in: *Világosság* 1992/1, 59.

³⁷ Hagyományörző, de modernitástól megérintett csoportjuk megpróbáltatásait, dilemmáit szemléletesen ábrázolják Goldstein Imre *Novemberi tavasz* című regénye (Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 2000), illetve Domán Istvánnak a közelmúltban megjelent *Rettegés* című visszaemlékezése (Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 2006).

³⁸ A második világhéges után Közép-Kelet-Európában (és tegyük hozzá: nemcsak Közép-Kelet-Európában) „...igen sokan lettek kommunisták ... Sok zsidó (és tegyük hozzá: nem-zsidó) ... őszintén hitt abban, hogy az internacionalista-kommunista eszme az egész világ megváltója lesz!” – Karsai László: „A gyűlölet öröksége” in: Karsai László (ö. a.): *Kirekesztők. Antiszemita írások 1881-1992*, (Budapest: Aura kiadó, 1992), XXVII.

³⁹ A kommunista párt mindenható vezetője, Rákosi Mátyás már 1946-ban, éppen a pogromok idején, úgy nyilatkozott a pártba belépő volt munkaszolgálatosokról, hogy semmi közük a kommunizmushoz, ők csak karrierből lépnek be a pártba. Igaz „Sztálin legjobb magyar tanítványa, mindnyájunk bölcs, jóságos tanítója”, Rákosi – aki zsidó származását eltitkolandó – Karády Viktor és Lányi Gusztáv által egyaránt említetten – kereskedő felmenői helyett megpróbált kismemesi származást kreálni magának – „még a kommunista mozgalomban is ritka cinikus és gonosz embernek számított, aki zsidó létére [hatalmi érdekeit követve] minden gátlás nélkül tudott zsidózni. Az ő nevéhez fűződik az a tagtoborzás is, melynek során 1945-46-ban a kisnyilasok nagy számban kerültek be a pártba azon a címen, hogy ezek megtévesztett, de alapjában rendes proletárérzékű emberek.” – „A Rajk temetés óta felbolydult állapotban volt az ország” Kende Péterrel beszélget Várnai Pál” in: *Szombat* 2006/8, 18.

⁴⁰ A második világháború végéig az illegális Kommunista Párt vezetőségének legalább 50%-a volt zsidó. 1945-től számos más moszkovita és „bennszülött” felső vezető

mellett a párt élén álló hírhedt „négyesfogat” – Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Farkas Mihály, Révai József – valamennyi tagja zsidó származású volt. E kérdésről részletesebben lásd Győri Szabó Róbert: *A kommunista párt és a zsidóság Magyarországon (1945-1956)*, passim és Litván György: „Zsidó szerepvállalás a magyar kommunizmusban, antisztalinizmusban és 1956-ban” in: *Szombat* 1992/8, 14-16, illetve úő.: „Jewish Role in Hungarian Communism, Anti-Stalinism and 1956” in: Tóth Péter Pál (szerk.): *Király Béla Emlékkönyv*, (Budapest: Századvég Kiadó, 1992), 237-242.

⁴¹ Karády Viktor: „Szociológiai kísérlet a magyar zsidóság 1945 és 1956 közötti helyzetének elemzésére”, 147.

⁴² A Magyar Kommunista Párt vezető elemei mind a párt megalakulásakor mind a két világháború közötti időszakban túlnyomórészt zsidó származásúak voltak. Ennek a jelenségnek megvannak a maga történelmi-társadalmi okai, de azok magán a tényen nem változtatnak.

⁴³ Amely hibás általánosítás persze nem zárja ki az egyes zsidók (és más áldozatok) megpróbáltatásai miatt érzett bosszúvágyát. Vö. Győri Szabó Róbert: *A kommunista párt és a zsidóság Magyarországon (1945-1956)*, 79-81. Az érem „vicces” másik oldala 1949-ből: „Ne-ne-nem veve-vett-tek fő-fől a Rá-rá-rádi-óba be-be-bemon-mondodónak, mer-mert ne-nem va-vagyok zsi-zsi-zsi-dó.”

⁴⁴ A hivatalos zsidóság szervezete 1948 után, „...anyagilag, de még inkább szellemileg ki van szolgáltatva [a párt – H. Gy.] állam jóindulatának, mely őt kénye-kedve szerint támogatja, tűri, tiltja, megfélemlíti és megvédi a környezet antiszemitizmusa ellen. A zsidóság felekezeti élete és nemzetközi kapcsolatai nem saját érdekeinek és igényeinek, hanem az államérdekeknek napi politikai függvénye. A hivatalos zsidóság állásfoglalása a cionizmus, Izrael, a zsidó nemzetközi szervek vagy a nyugatnémet kártérítés kapcsán csak véletlenül és esetenként van saját érdekeivel összhangban.” – Várdy Péter: „Befejezetlen múlt – mai magyar zsidó valóság”, 461-462.

⁴⁵ Képmutató módon ezt a kommunista propaganda azaz indokolta, hogy „Miatán Izrael állam megalakult, és így a szövetség legfőbb célkitűzése már teljesült, valamint mert Magyarország és Izrael között ma már rendes diplomáciai kapcsolat áll fenn, az intézőbizottság a Magyar Cionista Szövetség működését beszünteti.” Ugyancsak feloszlott a Magyar Palesztina Hivatal is. Lásd. *Szabad Nép*, 1949. 03. 25. Lásd továbbá Svéd László: „A magyar zsidósság és a hatalom 1945-1955. Dokumentumok” in: *Múltunk* 1993/2-3, 269.

⁴⁶ Lásd Szalai Ágnes: „A magyarországi kommunista diktatúra zsidó áldozatai (1949-1954)” in: Randolph L. Braham (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról*, IV. kötet, (Budapest: Presscon, 2006), 217-267.

⁴⁷ Márton László: „Zsidó sors, zsidó kérdés a háború utáni Magyarországon”, 144. Az adatszolgáltatás pontossága, a káderlapok tartalmi hitelessége persze már más kérdés. Édesanyám 1956-ban – műegyetemi kollegáihhoz hasonlóan – kézbe kapta saját káderlapját, amelyben legnagyobb megdöbbenésére az állt, hogy (1944-ben Auschwitzban elpusztított!) apja „a háború előtt egyetemi tanár,

utána pincér”. A pincérség egyébként igaz.

⁴⁸ Csorba László: „Izraelita felekezeti élet Magyarországon a vészkorszaktól a nyolcvanas évekig”, 114.

⁴⁹ Az egységes szervezet megalakulása egyik legfontosabb lépéseként 1950 szeptemberében megalakult a felekezeti élet egészét meghatározó, a hazai vallásos zsidóság 80%-át magába foglaló Budapesti Izraelita Hitközség (BIH), külön ortodox tagozattal – Dr. Kende Péter: *Röpirat a zsidókérdésről*, 125.

⁵⁰ Az 1945 novembere óta hetente 12-16 oldalon megjelenő egyetlen (hivatalos) felekezeti lap, az *Új Élet* megjelenését „papírellátási nehézségek miatt” havi egy alkalomra korlátozták 4 oldal terjedelemben. – MOL XIX. A21, 11. doboz, 8938/1955. Ez a helyzet csak 1956 után változott.

⁵¹ Csorba László: „Izraelita felekezeti élet Magyarországon a vészkorszaktól a nyolcvanas évekig”, 131.

⁵² Nem elfelejtendő, hogy az 1945 előtt elrabolt gyárak, vállalatok, üzletek, földbirtokok stb. restitúciójára a háború után már eleve csak korlátozottan, töredékében került sor. A zsidókat egzisztenciálisan érintő államosítási folyamat 1948-tól gyorsul fel. Márciusban államosítják a száznál több munkást foglalkoztató ipari üzemeket, közel 600 céget, a hónap végén bezárják a budapesti értéktőzsdét, áprilisban bejelenti feloszlását a GYOSZ. 1949 decemberében államosítják a legalább tíz munkást foglalkoztató üzemeket is. 1950 januárjában rendeletileg megtiltják magánszemélyek nagykereskedelmi tevékenységét, az év során kisajátították a patikákat, a még magánkézben lévő malmokat és végül, de még korántsem utolsóként az államosítási folyamatban, 1952 februárjában törvényerejű rendelet jelenti be a magánházak illetve -lakások részleges állami tulajdonba vételét. Az intézkedések sorozata kihúzza a talajt a hagyományos zsidó önálló középrétegek lába alól. Ha hinni lehet egy kortársi munka adatainak – Duschinsky, Eugene: *The Jews in the Soviet Satellites*, (Syracuse: Syracuse University Press – The American Jewish Committee, 1953), 466-467 – az 1949 végi 1721 államosított kiskereskedelmi cég 88%-a, az érintett bérházak 78%-a volt zsidó tulajdonban. Az 1948/49-ben hivatása gyakorlásától eltöltött 687 ügyvéd 64%-a volt zsidó származású.

⁵³ MOL Jelenkori Gyűjtemény XXXIII-3 2d. 24. t.

⁵⁴ Az illegális *aliják*, amelyek már 1945 óta folytak, 1949 elejétől (a legális lehetőségek megszűntétől) váltak jelentőssé. Összességében mintegy 4-5.000 cionistának sikerült ily módon – túlnyomórészt Pozsonyon keresztül – elhagynia az országot, de 1949 júliusától a csehszlovák hatóságok már visszaszállították a menekülni próbálókat. 1950 januárjától az Ausztria felé történő menekülés is lehetetlenné vált. A hatóságok május végén letartóztatták a fontosabb cionista pártok azon felnőtt és ifjúsági vezetőit, akik az illegális *alijákat* szervezték és úgynevezett cionista perben többéves börtönbüntetésre ítélték (1949. június 18.) őket. Vö. Győri Szabó Róbert: *A kommunista párt és a zsidóság Magyarországon (1945-1956)*, 213-217 és Dénes Béla: *Ávós világ Magyarországon. Egy cionista orvos emlékiratai*, (Budapest: Kossuth Kiadó, 1991), passim. Egyéni kívándorlási kérelmek alapján 1952 és 1955 között az egyezmény kontingensén túl mindösszesen 370 (túlnyomórészt

idős, beteg, szakképzetlen) magyarországi zsidónak engedélyezték az izraeli kivándorlást. – Dr. Kende Péter: *Röpirat a zsidókérdésről*, 143.

⁵⁵ A Joint helyi vezetőjeként 1947 augusztusa óta Magyarországon tevékenykedő Israel Gaynor Jacobsont 1949. december 15-én tartóztatta le az ÁVH. Tizenkét és fél napi intenzív (napi 18-20 órás) kihallgatás után – az amerikai kormány határozott tiltakozására – elhagyhatta az országot. – Schmidt Mária: „Ez a per lesz a legek-lege” in: *Szombat* 1995/4, 31. Már a Joint magyarországi tevékenységének befejezése előtt 1953 januárjában megszűnt a Zsidó Világkongresszus magyarországi tagozata. – Dr. Kende Péter: *Röpirat a zsidókérdésről*, 136.

⁵⁶ MOL 276. f. 65/367. ö. e.

⁵⁷ „A vallásos zsidók (becslések szerint az ötvenes években a zsidó származásúak egynegyede) csak úgy tudják megoldani, hogy szombaton ne kelljen dolgozniuk, ha Joint-pénzekből alapított 'szombattartó szövetkezetben', háziipari vagy szolgáltató szövetkezetben bedolgozóként, villanyserelőként, ablakpucolóként keresik a pénzt, hiszen boltjukat elvették, nyugdíjat nem kapnak ... Sokan párttagok ugyan, de eljárnak a zsinagógába is, otthon kóser háztartást vezetnek.” – Dr. Kende Péter: *Röpirat a zsidókérdésről*, 126.

⁵⁸ Vö. Bíró Zoltán (Rákosi öccse): „Imperialista kozmopolitizmus” in: *Szabad Nép* 1949. május 29.

⁵⁹ A háború utáni új, szovjetunióbeli antiszemita kampány az úgynevezett Antifasiszta Bizottság felszámolásával, tagjai bebörtönzésével és kivégzésével a negyvenes évek második felében kezdődött. Csúcspontját az 1952–53-as években érte el, és idővel kiterjedt a vazallus államokra is (Slansky per és társaik). A szovjet állami antiszemitizmus (második világháború utáni) történetére lásd Arno Lustiger: *Rotbuch: Stalin und die Juden*, (Berlin: Aufbau Verlag, 1998); magyarul: Gereben Ágnes: *Antiszemitizmus a Szovjetunióban*, (Budapest: PolgART Kiadó, 2000) és uő.: „Engedd el népem!” *Zsidók a háború utáni Szovjetunióban*, (Budapest: Atheneum 2000, 2003).

⁶⁰ Vas Zoltánnak, az Országos Tervhivatal kegyvesztett, posztjáról eltávolított, volt elnökének rokona. Vast is csak jó szerencséje – legfőképp Sztálin halála – mentette meg, hogy „cionista ügynökként” elkerülje a kötelet, de legalábbis a súlyos börtönbüntetést.

⁶¹ Ekkor a Magyar Rádió Hivatal elnöke. Szirmai a harmincas évek kezdetén maga is cionista volt Erdélyben.

⁶² Így például 1953. január végén letartóztatták Engländer Tibor illegális (1949–1953) csoportját cionista szervezkedés, önvédelmi csoport alakítása, az izraeli követséggel fenntartott kapcsolatok és disszidálási kísérlet alapos gyanújával. A csoport hét tagját 1953. július 13-án idegen állam megbízottja részére végzett adatszolgáltatás, a népi demokrácia ellen folytatólagosan elkövetett igaztás, hűtlenség bűntette miatt egytől négy évig terjedő börtönbüntetésre ítélték. – Győri Szabó Róbert: *A kommunista párt és a zsidóság Magyarországon (1945–1956)*, 247–248. Lásd továbbá Standeisky Éva: „A kommunista polgárelleenség” in: *Budapesti Negyed*, 1995 (nyár), 8. sz., 2019–223, passim

⁶³ Így tartóztatták le Bárd András a KEB titkárát, „éberség elmulasztása miatt” visszahívták Kovács Istvánt a PB-ből és leváltották a KV Párt és Tömegszervezetek Osztálya vezetői posztjáról. Ugyanígy váddal visszahívták Vas Zoltánt a PB-ből és leváltották a Tervhivatal elnöki funkciójából stb. – Kiszely Gábor: *ÁVH. Egy terroriszervezet története*, (Budapest: Korona Kiadó, 2000), 296. Állítólag Rákosi pártbeli potenciális ellenfeléről, Nagy Imréről is azt a rémhírt kezdte terjeszteni, hogy zsidó. Rákosi politikai szövetségesei, legközelebbi munkatársai sem érezhették biztonságban magukat. – Lányi Gusztáv: „Rákosi Mátyás politikai antiszemitizmusa” in: *Világosság* 1994/10, 37–38; Hegedűs András: *A történelem és hatalom igazságában*, (Budapest: Bethlen Gábor kiadó, 1989), 192. „Az akció enyhébb formájaként napirendre kerültek a zsidó párttagok elleni fegyelmi intézkedések, a cionistának vélt zsidó származású diákok kizárásai az egyetemekről, a káderlapok felülvizsgálata.” – Győri Szabó Róbert: *A kommunista párt és a zsidóság Magyarországon (1945–1956)*, 237. Sztálin halála után a „négyesfogat” tagjainak, illetve a vezető grémiumok számos tagjának zsidó származása állandóan téma volt a szovjet és magyar vezetők megbeszélésein. Jól ismert, ha publikált formájában nem is 100%-osan hiteles, Lavrentyij Pavlovics Berija pikírt megjegyzése Magyarországi zsidó királyáról. 1956 nyarán a „nemzetibb” kommunista vazallusok gondolatával barátkozó szovjet vezetőségben ismételtelen felmerül a „magyar nemzetiségű” elvtársak helyzetbe hozása. Magyarországi nyári látogatásáról Mihail Andrejevics Szuszlov a leendő főideológus többek között azt jelentette, hogy „...felhívtam az elvtársak figyelmét annak szükségességére, hogy bátrabban emeljenek ki vezető munkakörbe magyar nemzetiségű kádereket. Megfigyelésem szerint ebben a tekintetben itt nagy rendellenességek vannak. Mi több, azzal a jelszóval, hogy a tekintélyesebb és tapasztaltabb kádereket kell bevonni a vezetésbe, s ezek többségükben zsidó nemzetiségű elvtársak, igyekeznek őket még inkább szembeállítani a fiatalabb magyar nemzetiségű káderekkel.” – Szuszlov: „Nincs válság Magyarországon” in: Vjacseslav Szereda – Alekszandr Sztikalin (szerk.): *Hiányzó lapok 1956 történetéből. Dokumentumok a volt SzKP KB levéltárából*, (Budapest: Móra Ferenc Könyvkiadó, 1993), 23. Másokhoz hasonlóan a Rákosi utódlásán mesterkedő Kovács István, a budapesti pártbizottság titkára is érzékelte a szovjet elvárásokat. Mint az akkori szovjet nagykövet, Jurij Vlagyimirovics Andropov 1956. június 18-án azt írta: „Kovács elvtárs érintette továbbá a magyar nemzetiségű káderek vezetői posztra történő jelölésének Szuszlov elvtárs által felvetett kérdését. Tisztában van a kérdés jelentőségével, mondta, de rá kell mutatni a megvalósítás során felmerülő bizonyos nehézségekre. Mint Kovács elvtárs közölte, ő maga részéről levonta a szükséges következtetéseket a kérdés felvetéséből, és határozottan ellenezni fogja, hogy megválasszák az MDP KV másodtitkárává, mivel ő nem magyar nemzetiségű. Emlékeztettem Kovács elvtársat, hogy Szuszlov elvtárs a vele folytatott beszélgetésben éppúgy, mint azokon, amelyeket más elvtársakkal folytatott, nemegyszer hangsúlyozta, hogy a magyar nemzetiségű káderek jelölésének

kérdését általánosságban veti fel, és nincs szó bármely konkrét személy, így az ő, Kovács elvtárs jelölésével kapcsolatos ellenvetésekről.” – Andropov feljegyzése a Rákovsival és Kováccsal folytatott megbeszélésekről. Magyar nemzetiségű vezetők kellene in: Vjacseslav Szereda – Alekszandr Sztikalin: i. m., 31-32. A szovjet vezetőket minden bizonnyal sok minden zavarta Magyarországon, de az a tény, hogy a zsidóság – a Szovjetunióval ellentétben – a térségben nem számít nemzetiségnek, nyilvánvalóan egyáltalán nem.

⁶⁴ Egyes pártiskolák már 1948/49-ban bevezették a kvázi numerus nullust, kizárva a felvétel lehetőségét a „burzsoá elemek” (túlnyomó többségben zsidók) számára. – Karády Viktor: „Szociológiai kísérlet a magyar zsidóság 1945 és 1956 közötti helyzetének elemzésére”, 150. Ugyanakkor az 1948–1956 közötti időszakból csak egy olyan kommunista pártfunkcionáriusok által csempészet örvén szított esetet (Salgótarján, 1949. július 9., 12.) ismerünk, amely nyílt antiszemita jelleggel viselt. A salgótarjáni incidensről lásd Pelle János: „Sarokba szorítva. Zsidó alternatívák 1945 után 3 dokumentum tükrében” in: *Világosság* 1990/5, 358-359. Az „alulról” jövő kisszámú nyilvános antiszemita megnyilvánulás (így tömeges sírkörongálás 1955 október végén egy budapesti izraelita temetőben, vagy antiszemita falfirkák a beledi izraelita hitközség közösségi épületének falán – vö. MOL XIX A 21 ÁÉH 11. doboz, 8938/1955) nem találkozott a felsőbb párt és állami fórumok egyetértésével.

⁶⁵ Vö. a „kisnyilasok” megnyerésére indított akciókkal.

⁶⁶ Csak „1949 májusától decemberig a párton belüli tisztogatások során 310 pártfunkcionáriust mozdítottak el helyéből, ebből 209 volt zsidó vagy zsidó származású. Ez a 67%-os arány egyben az eddigi zsidó túlreprezentáltság tényére utal.” – Győri Szabó Róbert: *A kommunista párt és a zsidóság Magyarországon (1945-1956)*, 267.

⁶⁷ MOL 276 f. 65/183. ö. e. - Kiszely Gábor: *ÁVH. Egy terroriszervezet története*, 312. Szüleimnek a kitelepítést csodával határos módon sikerült elkerülni. Családunk egy „Blut für Ware” akció keretében a fővárosba költözhetett. 1945 és 1949 között, a családi birtok a maximálisan visszakapható 300 holdról 16-ra olvadt (200-at elvettek, 100 hold szántót kényszerrel 20 hold szőlőre cseréltek, amiből apám 4-et eladni kényszerült, hogy az adót fizetni tudja). 1949 tavaszán a nagyon szegény családból származó anyám – akinek imponált a nagy vagyon, de igazán sohasem hitt benne, mert apám dolgozni és nem látványosan „élni” akart – jó érzékkel a teljes csőd előtt ezt ajánlotta fel a kommunista párt helyi korifeuszainak cserébe, hogy mint osztályidegen elemek bántatlanul eljöhessünk, elmenekülhessünk a tírják paradicsomból. Az elkövetkező negyven évre valószínűleg ez volt – a mából visszanézve – élete legjobb döntése. Apám kész lett volna, történjen bármi, tovább ragaszkodni az ősi juss maradékához, de amikor anyám válasszal fenyegette, megtört. Karakter kérdése az egész, mert apám „osztályos” társai közül sokan, akik „átálltak”, egész jól boldogultak. (És még volt bőr a képükön felhánytorgatni ezt a jellemhibát, amikor apám segítségért fordult hozzájuk.) Végül is szerencsénk volt, mert

az egyik párttisztviselőben édesanyám egy munkácsi „kisnyilasra” ismert, aki ott 1944-ben nem is volt olyan kicsi, és most is elég hatalma volt, hogy múltjának terhelő tanújától tulajdonképpen gáláns módon megszabadulhasson. Az elkövetkező években apám sokáig nem tudott a szakmájában elhelyezkedni, anyám alkalmi munkáiból és az elkötyavetyélt nagyszülői házáért kapott csekély összegből próbáltunk megélni Budapesten, de ez már egy másik dicstelen történet.

⁶⁸ „Vagy másként kifejezve. A politikusok és az értelmiségiek származása nem függött össze politikai meggyőződésselükkel.” - Lendvai, Paul: *Forradalomról tabuk nélkül 1956*, (Budapest: Napvilág Kiadó), 138.

⁶⁹ A legendás „Szabó bácsi” sofőrjéről, személyi kíséretjéről, november 2-ig helyetteséről részletesen lásd Eörsi László: *A Széna tériek 1956*, (Budapest: 1958-o Intézet – Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, é. n. [2005], 187-188. Varga László – hivatkozva a Fővárosi Bíróság 2383/1957. sz. ügyiratára egyenesen azt állítja, hogy Bán Róbert ... a Maros utcai parancsnok ... zsidóként csatlakozik a felkelőkhöz, hogy ha kell, fegyverrel a kezében vessen gátat a zsidóellenes kilengéseknek.” - Varga László: „Zsidókérdés” 1945–1956” in: *Világosság* 1992/1, 66-67.

⁷⁰ Einhorn Gizella/ Donykó Erzsébet. Ma Izraelben él Tova Meir néven. A „vadmacska” nevet a közhiedelemmel ellentétben nem harci cselekedeteiért, hanem rendkívüli éleslátásáért kapta. Életéről, tetteiről lásd Shiri Zsuzsa (Jeruzsálem) [info@tusarok.org] <http://www.szabadfold.hu/cikk.php?cikk=10393>

⁷¹ „A statisztikák szerint október 25-től november 10-ig 115 embert temettek el a fővárosi zsidótemetőkhöz, és nyilván sokakat más temetőkhöz, vagy éppen jeltelen sírokba. Nem tudjuk [hányan haltak meg közülük természetes halállal – H. Gy.] hányan voltak közülük szabadságharcosok, hányan harcoltak a mávok oldalán és hányan estek véletlen áldozatául a harcoknak.” – Zoltai Gusztáv emlékbeszédéből 2005. november 4-én az Emánuel Emlékparkban az 1956-os forradalom és szabadságharc zsidó hősi halottairól tartott megemlékezésen in: *Új Élet* (2005. november 15.), 3. A kilencvenes években sor került a forradalom Izraelben élő hőseinek kitüntetésére is. 2007. november 21-én a Dohány utcai zsinagóga falán emléktáblát avattak az 1956-os forradalom és szabadságharc zsidó hősi halottainak tiszteletére.

⁷² Szalai 56-os szerepvállalásáról részletesen lásd Potó János: „1956 az Akadémián” in: *Történelmi Szemle* 2006/1-2, 53-90.

⁷³ *A patres minorum gentium* közül csak elrettenő például említendő a klasszika-filológus Trencsényi-Waldapfel Imre tragikomikus „munkásörkődése”.

⁷⁴ Életéről, 56-os tevékenységéről, 1958-as mártíriumáról legújabbán lásd Szarka Lajos: *Letört olajág*, (Hévíz: Hévíz Város Önkormányzata, 2006). Miután 1957 májusában tartóztatták, júniusban első, majd decemberben másodfokon is halálra ítélték. „Bár vezető kommunista színészek személyesen fordultak Kádárhoz kegyelemért, miután a kegyelmi kérelmet az Elnöki Tanács elutasította, Földest 1958. január 15-én kivégezték. A közismert tények és kollégáinak közbenjárása ellenére ... írja Paul

Lendvai Kőszeg Ferencre hivatkozva – Földes azért végezte akasztófán, mert az Elnöki Tanács véleménye az volt, hogy nem tenne jó benyomást, ha a sok győri halálraítelt közül éppen egy zsidó származásúnak kegyelmeznének meg...” – Lendvai, Paul: *Forradalomról tabuk nélkül 1956*, (Budapest: Napvilág Kiadó), 224.

⁷⁵ Eörsinek és hasonló származású/szellemiségű társainak saját zsidóságuk megítélésében elfoglalt ambivalens álláspontját jól tükrözik a dilemmát több évtizedes perspektívába állító sorai: „Első eszmélkedésem óta arra vágyom, noha persze sokáig ezt nem tudtam volna így megfogalmazni, hogy otthon érezhessem magam... Még 1944-ben sem rémlett fel bennem, hogy nem vagyok magyar, de ekkor azért feltűnt már, hogy folyton-folyvást át akarják döfni a rejtelmes okból szívemre kényszerített sárga csillagot. 1945 után úgy gondoltam, hogy a szocializmus a többi tébollyal együtt a faji örületet is kiiktatja majd a nemzet életéből. Hamar be kellett látnom, hogy reményeim egy pokoli rendszer szolgálatába állítottak. Hogy jóvátegyem ezt, a többi magyar ifjúval együtt lelkesen buzgólkodtam a forradalom napjaiban. Ezért sok magyar ifjúval együtt dutyiba csuktak néhány évre. A dutyi számos zárkájában vidáman viseltem el a bánatos honfi-sorsot, de azért reggelente gyakran meghökkentett, hogy egyik vagy másik zárkatársam éjjel, amíg aludtam, visszavarrta csíkos zubbonyomra a sárga pecsétet. Nem értettem, hogyan gondolhatják, hogy én nem vagyok magyar. /.../ Hová asszimilálódjon egy asszimilálódott zsidó?” – Eörsi István: „Költői kérdések” in: *Imerős úr a csúszdán*, (Budapest: Noran Kiadó, 2002), 326.

⁷⁶ Komoróczy Géza: „Az erőszakot le kell fogni” in: *Élet és Irodalom* (2006. 12. 18.), 11. „...bár zsidó és nem-zsidó főszereplői vagy résztvevői ... másképpen éltek át az eseményeket, sem a forradalmi sajtóban, sem a rádióban, sem a cenzúrától végre megszabadult közvélemény bármely más, bár oly fontos fórumain sem találni senkit a kortársak között, aki a zsidók és nem-zsidók közötti bármiféle érzelmi megosztottságról adna számot. ... minden ügy történeti mintha a 'zsidókérdést' véglegesen meghaladták volna.” – Karády Viktor: „A magyarországi antiszemitizmus: kísérlet egy történeti kérdéskör megközelítésére” in: *Régió* 1991/2, 17-18.

⁷⁷ Vö. *München, 1856. november 22.* [...] Egy menekült – orvos, zsidó, munkatáborban volt, három nap előtt érkezett –: 'Nem volt osztály, nem volt vallás. Mindenki együtt volt. Ezért érdemes volt élni. Zsidó vagyok, sok rossz emlékem van, De ezekben a napokban először éreztem, hogy büszkeség magyarnak lenni.'” – Márai Sándor: *Napló 1945-1957*, (Budapest: Akadémiai Kiadó – Helikon Kiadó, 19990), 311.

⁷⁸ Egy sokszor felidézett történet szerint egy zsidó származású „egyetemista a Műszaki Egyetemen életében addig sohasem átélte lelkesedéssel vett részt az egyetemisták összes megomozdulásán. Ott volt a Bem szobornál is, a tömeggel indult onnan a parlamenthez. A Margit hídon valami rossz érzés kerítette hatalmába. Hazament, s napokig nem tette ki a lábát, majd meg sem állt Bécsig. Évtizedekkel később hosszú órák kellettek ahhoz, hogy újra előjő-

jön a feledés homályából az a bizonyos pillanat. A Margit hídon egy bőrkabátos motorkerékpáros hajtott el mellettük. A tömeg, a rend felbomlása, s mindenekelőtt a motorkerékpáros 1944 emlékét idézte fel benne.” - Varga László: „Zsidókérdés” 1945-1956, 67. Ötven év távolából ki tudná már megmondani, hogy a megsemmisítő- és munkatáborokat, meggyilkolt szüleit felejtani próbáló, „osztályidegen” férje révén kétes elemnek számító, ám az 1953-as kormányprogram után mégis esti egyetemre járható, október 23-án egyetemi kollegáival és tanítványaival együtt vonuló édesanyját mi motiválta, amikor hirtelen azt mondta, elég. Talán egy diákja – tételezzük fel – nem is rosszindulatú megjegyzésére: „nem lesz többé orosz, tanárnő” döntött úgy, hogy a maga részéről befejezve az aktív részvételt, a Bem téren magára hagyja tanítványait. Ha történelmi érzéke jobban működik, hazafelé több napra való élelmiszert vásárol, mert környékünkön másnapról már valamennyi bolt zárva tartott. Nem tette, erejéből csak annyi tellett, hogy 24-én, vagy talán 25-én, a péntek esti ezüst gyertyatartókat és kényszervásártol Lenin-Sztálin köteteket elrejtse a fászinca mélyén. Ami az ételt illeti, az elkövetkező napokban az éhkopp mellett maradt a házbeli szomszédok kénye, jobb esetben kedve. A vízszolgáltatás működött.

⁷⁹ A budapesti izraeli követség október 23-án küldött jelentése szerint „Az egyik csoportosulásban ma az első alkalommal ilyen hangok hallatszottak: Ki a zsidókkal a kormányból! Küldjék őket Izraelbe! stb. A kormány összehozása esetén az oroszok hívei antiszemitizmust jósolnak. A zsidó körökben a félelem hasonló.” – idézi Vámos György: „Hol voltak a zsidók 1956-ban” in: *Erec* 2006/6 (Budapest), 5.

⁸⁰ Kovács András: „A zsidókérdés a mai magyar társadalomban” in: *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*, 15

⁸¹ Lásd az emigráns *Hídfő* 1957. január 25-i cinikus (és uszító) kommentárját: „A szabadságharcosok nem tehetnek róla, hogy Magyarország urai és a Szovjetunió kiszolgálói – Rákosi, Gerő, Farkas és Péter Gábor zsidók voltak. És ami még rosszabb a magyarországi kommunista rendszer élharcosai, támogatói, a munkásigazgatók és az ÁVO-s tisztek közel 90%-ban a zsidók soraiból kerültek ki. A kommunista rendszer kedvezettjei zsidók voltak, akik a magyar népet olyan mértékben elnyomták, hogy még az egyszerű munkások káderlapjára is beírták, hogy azok antiszemiták vagy sem. A közértekben a libamáját a zsidóknak tették félre. A szabadságharcosok nem a zsidókat, hanem a vezető kommunistákat és az ÁVO-s tiszteket akarták likvidálni. Ki tehet róla, hogy a Köztársaság téren megölt öt ÁVO-s tiszt mindegyike zsidó volt. Ha a zsidók nem vettek volna olyan nagymértékben részt a magyar nép elnyomásában, akkor nem olyan sokan pusztultak volna el közülük” – idézi Weidlein: i.m., 20.

⁸² Ez utóbbi ok miatt a Kádár-rendszer apologetái és ideológusai – némi kezdeti hezitálás után a lehetőség szerint kerültek a téma bolygatását.

⁸³ „1956-nak, mint minden viharosan lezajló és gyökeres változásokat hozó eseménynek van egy valódi története, és egy, ami a fejekben él. Ez a két történet talán semmi-

lyen kérdésben sem tér el élesebben egymástól, mint abban, hogy mennyi antiszemitizmus kísérte az 1956-os eseményeket.” – Kovács András: „A zsidókérdés a mai magyar társadalomban”, 51.

⁸⁴ Benedek Pál szemtanú, (későbbi) izraeli újságíró visszaemlékezése – idézi Naftali Kraus: *Az áldozat viszatér*, (Budapest: PolgART Kiadó, 2002), 381.

⁸⁵ *Magyar Függetlenség*, 1956. november 2. (déli kiadás) – idézi Varga László: „Zsidókérdés” 1945-1956 in: *Világosság* 1992/1, 66.

⁸⁶ In: Varga László - Kenedi János (szerk.): *A forradalom hangja. Magyarországi rádióadások 1956. október 25. – november 9.*, (Budapest: Századvég Kiadó – Nyilvánosság Klub, 1989), 414.

⁸⁷ Engländer Tibor: „Elkésett forradalom a hitközségben” in: *Szombat* 1992/8, 17. Engländer meglepő módon az esemény dátumaként november 3-át, *vasárnapot* jelöli meg. Ismeretesen ebben az évben vasárnap november 4-ére esett. Nem valószínű, hogy harmadikán, ami egy szombati nap, *délelőtt* tehát a szombat kimenetele előtt a Rabbiszemináriumban, illetve a Hitközségben gyűlés(ek)re került volna sor. Minden valószínűség szerint a helyes dátum *november 2.*, péntek, ami összhangban van a MIOI és a Pesti Izraelita Hitközség Ideiglenes Forradalmi Bizottságának november 2-ára datált, nyilván egy hitközségi ülésen elfogadott határozatának időpontjával.

⁸⁸ Így Miskolcon és Mezőkövesden. Az utóbbi szövege: „Üsd a zsidót, ahol éred!”

⁸⁹ B. Lomax: *Az értelmiség forradalma vagy a munkásoké*, Magyar Füzetek, (Párizs: 1981), 354, 110 – idézi Karády Viktor – Vári István: „Félelem és részvétel: zsidók 1956-ban” in: *Világosság* 1989/6, 454. Zsidó diákok 1948 és 1956 közötti antiszemita élményeiről, 56-os tapasztalatairól, félelmeiről lásd A. Handler: „Where Familiarity with Jews Breeds” in: Andrew Handler – Susan V. Menschel (eds.): *Red Star, Blue Star. The Lives and Times of Jewish Students in Communist Hungary (1948-1956)*, (New York: Columbia University Press, 1977). 50 év távolából Komoróczy Géza is megemlékezik a *verbális* agresszióról – vö. Komoróczy Géza: „Az erőszakot le kell fogni” in: *Élet és Irodalom* (2006. 12. 18.), 11. Hasonló élményeiről számolt be az 56'-os emigráns André de Székely színházi rendező egy 2007-ben adott interjú-sorozatában – H. Gy.

⁹⁰ PIL 290. f. 119. ő. e.; Gergely Ágnes: *A tolmács*, (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1973), 51-52. Vö. a tel avivi *Haarec*-ben 1949-ben az úgynevezett cionista per után megjelent „Hol a tavalyi szimpátia” (héberül) című cikk állításával: „Tény, hogy Magyarországon nincs hivatalos antiszemitizmus. De a minisztériumokban gyakran lehet hallani antiszemita elszólásokat. Többek között azt is ígérik, hogy a jövőben nem küldik őket Auschwitzba, hanem a helyszínen intézik el őket...” (MOL XXXIII-5/a 1. doboz, 35/a tétel). Az „Iciges” felirat az ablakokra mázolt nyilas-és horogkereszték társaságában Debrecenben is feltűnt - Gadó János: „Összegyűjtöttük és regisztráltuk”. Antiszemita atrocitások 1956-ban”, 19. Zsidóellenes falfirkák és röpcédulák (heves antikommunizmussal párosulva) a második szovjet intervenció, a november 4-e utáni hetekben-hónapokban is feltűntek. Vö. Ständeisky Éva: „Antiszemi-

tizmus az 1956-os forradalomban” in: *Élet és Irodalom*, 2004. február 27., 14.

⁹¹ Lásd például Kelemen Sándor volt parasztpárti politikai naplójegyzeteit in: Kőrösi Zsuzsanna – Tóth Pál Péter (szerk.): *Pártok, 1956. Válogatás 1956-os pártvezetők visszaemlékezéseiből*, (Budapest: 1956-os Intézet, 1997), 107.

⁹² Például az október 23-i tüntetésen: „Lengyel-magyar határt/zsidómentes hazát!” – Dr. Kende Péter: *Röpirat a zsidókérdésről*, 149.

⁹³ „... a magyar október nem-zsidó részvevői stratégiai megfontolásból is kénytelenek voltak a tudatos önmegtartóztatásra ebben a vonatkozásban éppúgy, mint a nacionalista jelszavak esetében, feltéve, ha voltak egyáltalán a tömegeknek elfojtandó antiszemita érzelmei. A felkelés aktivistái, az újonnan választott vezetők vigyáztak arra, hogy azonnal elhallgattassanak minden olyan kísérletet vagy kísértést, amely ürügyül szolgálhatott volna – írja Győri Szabó Róbert (i.m., 290-291) – a régi rend restaurációjának vádjára, és ezáltal erősen kompromittálta volna a forradalmat. Márton Lászlóra (Márton: i. m., 150) hivatkozva Győri Szabó azt az apokrif esetet is felidézi, amikor a felkelők azért engedtek volna el egy elfogott „ÁVH-s tisztet, mert kiderült róla, hogy zsidó, és ezzel is az antiszemitizmus vádját akarták szemléletes módon kivédeni.” Vö. Örkény István: „Noteszlapok 1956-ból” in: *Holmi*, 1991. október, 1357.

⁹⁴ Petri Lukács Ádám megfogalmazását idézi Matúz Gábor: *Zsidógyilkosságok 1956-ban? Vádak és tévhitek*, (Budapest: Kairosz Kiadó, 2004), 55. Arról se feledkezzünk meg, hogy a felkelés első hulláma elsöpörte a Rákosi-Gerő vezetést, s visszahozta a hatalomba Nagy Imrét, így a „zsidó-uralom” összeomlása zárójelbe tette az antiszemitizmus egyik indítékát.

⁹⁵ Szabó Miklós: „1956 öröksége” in: *Unió*, 1989/1 – idézi Győri Szabó Róbert: *A kommunista párt és a zsidóság Magyarországon (1945-1956)*, 29.

⁹⁶ A kádári propaganda utóbb azt terjesztette, hogy az ellenforradalmi erők november 5-én pogromra készültek. – Vö. Heller Ágnes: „Egy fél évszázad után” in: *Szombat* 2006/8, 26.

⁹⁷ Ennek megnyilvánulásait, amiképpen a faji, felekezeti jogi megkülönböztetést a totalitárius diktatúra évtizedei alatt mindvégig tiltották, elfojtották, megtorolták, de a jelenség – nem utolsósorban „kibeszéllhetetlensége” miatt – latens módon továbbra is létezett. Nyilvános jelentkezése 1956-ban és 1989 után a szabad véleményalkotás és kinyilvánítás egyik következményeként sokak számára okozott (és okoz) traumát.

⁹⁸ „A zsidóellenes atrocitások túlnyomó többsége a közbiztonság átmeneti lazulásához köthető: ahhoz a néhány naphoz, amikor a régi erőszakszervezetek – a rendőrség és a honvédség – elbizonytalanodtak, visszahúzódtak, az újak – a polgárőrség, a nemzetőrség – pedig még nem szerveződtek meg. A hatalomváltással járó bizonytalanság, a törvényi gátak leomlása kedvezett a lefojtott indulatok kirobbanásának. A következményektől való félelem immár nem tartott vissza a cselekvéstől.” – Ständeisky Éva: „Antiszemi-

mitizmus az 1956-os forradalomban” in: Rainer M. János – Standeisky Éva (szerk.): *Évkönyv 2004* (XII) *Magyarország a jelenkorban*, (Budapest: 1956-os Intézet, 2004), 150.

⁹⁹ A tiszántúli, dél-alföldi zsidóság több nagyobb csoportját, mintegy 15.000 embert, családotul Bécs környéki lágerekbe deportálták, ők auschwitzi sorstársaik túlnyomó többségével ellentétben többnyire túléltek a háborút. – Vö. Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526-1945*, (Budapest: Századvég, 1992), 226.

¹⁰⁰ Nyírbátorban a járási tanács nagytermében 70-80 ember előtt elhangzott, hogy „A zsidókat le kell váltani a boltokból, elég volt a zsidók vezetéséből.” Ugyancsak Nyírbátorban felróták, hogy „...mindenütt kereskedelmi vonal élén a zsidók vannak, pedig keresztény ember is megállná a helyét ott, talán még becsületesebben, mint a zsidók.” – Dikán Nóra: *Az 1956-os forradalom utáni megtorlás Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei dokumentumai. I/8 köt. A Nyírbátori járás*, (Nyíregyháza: Józsa András Múzeum, 1994), 217, 245.

¹⁰¹ Itt leginkább a rendszerbe ilyen vagy olyan módon integrálódott „kisnyilasok” jöhetnek szóba, jóllehet Budapesten október 23 és november 4 között több ismert nyilas vezető és szellemi irányító is kiszabadult, köztük az antiszemitizmus olyan ismert propagandistái és szervezői, mint Meskó Zoltán vagy Dövényi Nagy Lajos.

¹⁰² „A zsidóellenes atrocitások túlnyomó többsége a közbiztonság átmeneti lazulásához köthető: ahhoz a néhány naphoz, amikor a régi erőszakszervezetek – a rendőrség és a honvédség – elbizonytalanodtak, az újak – a polgárőrség, a nemzetőrség – pedig még nem szerveződtek meg. A hatalomváltással járó bizonytalanság, a törvényi gátak leomlása kedvezett a lefojtott indulatok kirobbanásának. A következményektől való félelem immár nem tartott vissza a cselekvéstől.” – Standeisky Éva: „Antiszemitizmus az 1956-os forradalomban” in: *Élet és Irodalom*, 2004. február 27., 14.

¹⁰³ Karády Viktor – Vári István: „Félelem és részvétel: zsidók 1956-ban” in: *Világosság* 1989/6, 454. Karády-Vári tanulmánya, amely egy korábbi, terjedelmesebb francia szöveg magyarítása, ismereteim szerint a témában megjelent első magyarországi publikáció, ha eltekintünk a „Fehér Könyvek” (lásd alább) állításaitól, amelyekhez a szerzők erős kritikával viszonyulnak.

¹⁰⁴ *Ellenforradalmi erők a magyar októberi eseményekben*, (h. n. [Budapest]: Magyar Népköztársaság Tájékoztatási Hivatala, é.n. [1957]), I. köt., 41 és 45. és IV. köt., 70-78 („Antiszemita jelenségek és zsidóellenes atrocitások a magyarországi ellenforradalom idején”). A könyvek valamennyi incidensért a rendszer ellenfeleit teszik felelőssé, és azt sugallják, hogy egyedül a kommunista rendszer, a proletárdiktatúra az egyetlen garancia Magyarországon az 1944-es atrocitások megismétlődése, a zsidóellenesség fellángolása ellen.

¹⁰⁵ A Sümegi Járási Tanács 1957. április 1-jei ülésének jegyzőkönyve egy idős ember ellen elkövetett csabrendeki inzultust említ. Az iratból kideríthetetlen, hogy a megtámadott származása vagy funkciójából eredő tevékenysége váltott ki indulatot, esetleg mindkettő. – Standeisky Éva: „Antiszemitizmus az 1956-os forradalomban” in: Rainer

M. János – Standeisky Éva (szerk.): *Évkönyv 2004* (XII) *Magyarország a jelenkorban*, (Budapest: 1956-os Intézet, 2004), 150.

¹⁰⁶ A MIOI vezetősége (László Jenő főtitkár, Heves Lajos elnök) által összeállított, 1957. január 21-iki keltezésű, a World Jewish Congress európai részlegének (London) címzett német nyelvű levél fordítását lásd Gadó János: „Összegyűjtöttük és regisztráltuk”. Antiszemita atrocitások 1956-ban” in: *Szombat* IV/8, 18-20. A levél összesen 24 szóban és tettben elkövetett atrocitást említ.

¹⁰⁷ A MIOI vezetőségének levelében említett 24 antiszemita megnyilvánulásból (18 különálló eset) csupán hét szerepel a *Fehér Könyvek* IV. kötetében.

¹⁰⁸ És egyben a „zsidók” visszaterelését a közös akolba is. Bizonyítani kellett, hogy a zsidóságot saját érdeke köti az antiszemitizmus kitöréséig meggátoló, azt elfojtó társadalmi rendhez. „Ha ezt a zsidóság netán elfelejtené, az államrend újra meg újra emlékezteti rá.” Mint Várdy Péter találon leszögezi (i.m., 468.), talán Aczél György későbbi kultúrpolitikai tevékenységére is gondolva: „A társadalom lappangó és fenyegető antiszemitizmusa instrumentálisnak bizonyult a 45 utáni rend három kritikusa fázisában: az újjáépítés, a fordulat éve és az 56 utáni restauráció idején. Azaz a ... magyar antiszemitizmus is rendszerstabilizáló tényező.” „A forradalom után az újra kiépülő pártállam kettős szerepet vállalt fel. Egyrészt a hivatalos propagandában a zsidók védelmezőjeként lépett fel, hangsúlyozva az 'ellenforradalom antiszemita jellegét'. Jelképes gesztussal engedélyezték például az *Új Élet* régóta áhított, kéthetenkénti megjelenését (1957-ben – H. Gy.), majd később a zsidókérdés újabb elfojtása következett. Másfelől megkezdődött a zsidó származásúak (minden korábbi mértékét meghaladó – H. Gy.) ... kiszorítása a párt és az állam túlságosan szem előtt lévő pozícióiból. ... A problémát egész egyszerűen harminc évre a szőnyeg alá söpörték...” – Györi Szabó Róbert: *A kommunista párt és a zsidóság Magyarországon (1945-1956)*, 296.

¹⁰⁹ Dr. Kende Péter: *Röpirat a zsidókérdésről*, 149.

¹¹⁰ Így például Harsányi László öt további, az ország keleti felében lezajlott zsidóellenes kilengésről tudósít. Lásd Harsányi László: „Adalékok a hajdúvárosok zsidóságának történetéhez” in: *Évkönyv 1970* (Budapest: MIOK, 1970), 122, 127, 136, 161 és üö.: „A nyíregyházi zsidók történetéhez” in: *Évkönyv 1975-1974*, (Budapest: MIOK, 1974), 87-88.

¹¹¹ A MIOI már említett levele szerint november 2-án és 3-án (közelebből nem részletezett) zsidóellenes hangulat alakult ki Kisvárdán és Kaposváron, atrocitások nélkül. Jánoshalmán állítólag antiszemita demonstrációt készítettek elő, de lefűjták. Nyíregyházán Kádár hitközségi elnöknek (személyes ismerősünk volt, orvostanhallgató fia az ötvenes évek végén albérlőként nálunk lakott Budapesten) azt mondták „kezdheti osztani a meghívókat az akasztásra” – Gadó János: „Összegyűjtöttük és regisztráltuk”. Antiszemita atrocitások 1956-ban”, 18. Édesapámat, aki 1953-ban Nagy Imre reformintézkedései jóvoltából végre tartósan el tudott helyezkedni, s egy budapesti mezőgazdasági vállalat vidékre delegált mindeneképpen (hétfőn-

ként hajnalban vidékre utazott, s péntek este jött haza), a forradalom Debrecenben érte. Csak a harcok elültével, az első hét végén tudott visszakerülni a fővárosba. A vidéki kirendeltségen dolgozók megpakoltak egy kisebb teherautót élelmiszerekkel, amit apám lelkiismeretesen kiosztott a pesti kollégák között. A neki jutott részt hazahozta (addig, mint már említettem, a szomszédok jóvoltából jutottunk meleg ételhez), de mivel a vidéki jótétemény javarésze több napos kenyérből állott – nehogy megromoljon –, szétoztotta a ház lakói között. Száraz vagy nem száraz, mindenki örült a kenyérnek (a Széna tér környéki házból a legközelebbi pékség megközelítése gyakran csak golyózaporban volt lehetséges), házmesterünket kivéve. W. bácsi, aki a szállongó pletykák szerint az első világháborúban az otrantói hős hajóján volt másodkormányos, éktelen üvöltésbe kezdett. „Mocskos zsidók – kiabálta –, kalácsot zabálnak, nekünk meg odalökik a penészes kenyeret.” Kilencc és fél évesen nem tudtam (gondolom házmesterünk sem), hogy Marie Antoinette-nek a Versailles-ba vonulós párizsi munkásszonyoknak mondott ismert jótanácsát parafrazálja. Szomszédaink kínosan feszengve – hallgattak.

¹¹² Szakolczai Attila: „Tömegmozgalmak Miskolcon, 1956. október 25-26.” in: Körösi Zsuzsanna et al. (szerk.): *Évkönyv, 2000. Magyarország a jelenkorban*, (Budapest: 1956-os Intézet, 2000), 3013-323, passim.

¹¹³ „Mindenkinek ember, csak a zsidó alábbvaló a pondrónál, el kell taposni őket! Délután 3-ra minden zsidó itt fog lógni a lámpavason!” – Dr. Kende Péter: 148.

¹¹⁴ A zavargások – csökkenő intenzitással – október 27-29-én is folytatódtak. A hagyományos és új zsidóellenes sztereotípiák mellett itt az is szerepet játszott, hogy a helyi közvélemény a munkaszolgálatból visszatért zsidók feljelentésének, „bosszújának” tulajdonította több száz nánási lakos 1944. decemberi, illetve 1945 januári szovjet csapatok általi elhurcolását. Bár a népi vélekedés szerint a zsidók által „megkaporított” rendőrségen 1945 után csupán 3 volt zsidó munkaszolgálatos szolgált, azokat is legkésőbb 1946-ban elbocsátották, az ellentétek alkalom szülte felszínre töréséhez nem kis mértékben hozzájárult, hogy az 1950-es években itt maradt közel 40 zsidó család (mintegy 80-90 fő) foglalkozásában, életmódjában, szokásaiban, 1944 utáni helyzetében feltűnően eltért a zömében agrárjellegű helyi társadalomtól. A zsidó családok háromnegyede iparral illetve kereskedelemmel foglalkozott, mintegy 7-8 személy pedig vezető beosztásban egy-egy intézmény, vállalat vagy bolt élére került. „A zömmel paraszti lakosság úgy érezte, hogy nemcsak az utóbbiak, hanem az átlagos zsidó családok is könnyebb munkával, jobban éltek, mint ők. A zsidókkal szembeni hagyományos előítéletek kapcsolódhattak össze az 1944 utáni hatalmi erőszakban, túlkapásokban ... nekik tulajdonított szereppel.” Völgyesi Zoltán: *Helyi forradalom Hajdúnánás 1956-ban*, (Hajdúnánás: Hajdúnánás város Polgármesteri Hivatalának Kiadványa, 1993), 29. A hajdúnánási zsidóellenes atrocitásokról részletesen lásd Völgyesi Zoltán: i.m., 27-30, 36-38, 56, 58-59, 63-64 és Völgyesi Zoltán: *Kisvárosi történet. Az 1956-os forradalom és a zsidóellenes megmozdulások Haj-*

dúnánáson, (Budapest: Osiris, 2001).

¹¹⁵ Édesapám születési helye. Gyerekkoromban mindig bámulattal néztem rá, aki családunk hajóját nem teljesen önként a vad *Balkánról* a szelíd (mit tudtam én akkor 1944/45 fordulójáról!) Duna mellé kormányozta.

¹¹⁶ Gadó János: „Összegyűjtöttük és regisztráltuk”. Antiszemita atrocitások 1956-ban”, 19; Szántó T. Gábor: Ötvenhat in: *Szombat* 1992/8, 3.

¹¹⁷ Gadó János: uo., 19 és Dikán Nóra: *Az 1956-os forradalom utáni megtorlás Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei dokumentumai. I/2. köt. A Mátészalkai járás*, (Nyíregyháza: Jósza András Múzeum, 1993), 303.

¹¹⁸ Somlai Katalin: „Békés Megye” in: Szakolczai Attila – Á. Varga László (szerk.): *A vidék forradalma, 1956 I.*, (Budapest: 1956-os Intézet – Budapest Főváros Levéltára: 2003), 101. Hajdúnánáson a Forradalmi Bizottmány és a nemzetőrség kezdeti fellépése elégtelennek bizonyult. Október 26-án éjjel csak a Debrecenből kért és küldött fegyveres, katonaruhát viselő egyetemista osztag megérkezése vetett véget az antiszemita zavargások első hullámának. – Völgyesi: i.m., 30.

¹¹⁹ Várnai Pál: „Menni vagy nem menni. Egy magyar zsidó fiatalember dilemmái 1956-ban” in: *Szombat* 2006/8, 24. A nem-zsidó párttitkárt és vb-elnököt, a meglincselt hivatali felettéseit megkímélte a „népharag”.

¹²⁰ Vö. Harsányi László: „A nyíregyházi zsidók történetéhez” in: *Évkönyv 1975-1974*, (Budapest: MIOK, 1974), 87.

¹²¹ Vö. Karády Viktor – Vári István: „Félelem és részvétel: zsidók 1956-ban” in: *Világosság* 1989/6, 453.

¹²² Kisebbség nagyobb atrocitások még november 4-e után is történtek. Mint Dr. Kende Péter írja (i. m., 148) „November 11-én *Balkányban* egy zsidót félig agyonvernek, családját kirabolják, a többiek még időben elmenekülnek. November 18-án *Mándokon* folyik pogrom (sic!), december 5-én *Mezőcsáton* a fegyveresek még 'dolgoznak' abból a 150 fős zsidó halállistából, amit összeállítottak.” Mária-pócson november 5-én és 6-án felgyújtottak és porig égettek egy zsidó lakást. – Gadó János: „Összegyűjtöttük és regisztráltuk”. Antiszemita atrocitások 1956-ban”, 19. Standeisky Éva közelebbi időpont nélkül Dikán Nóra forrásközlésére hivatkozva (*Az 1956-os forradalom utáni megtorlás Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei dokumentumai. I/9. köt. A Nyíregyházi járás*, [Nyíregyháza: Jósza András Múzeum, 1996], 117, 124) egy kemecsei incidenst említ – *Antiszemitizmus az 1956-os forradalomban in: Élet és Irodalom*, 2004. február 27., 14. Marosán fentebb idézett nyilatkozata szerint a forradalom napjaiban mintegy 6-800 zsidó hagyta el lakóhelyét, és keresett menedéket a nagyobb vidéki városokban, illetve Budapesten – vö. Weidlein: i.m., 16.

¹²³ Dr. S. Roth: On the Jewish Community in Hungary and Hungarian Jewish Refugees, second report, World Jewish Congress, European Division, London, 11 January 1957; Canadian Jewish Congress (CJC), Box 70, file 636: Hungarian Refugees 1956 – itt és a továbbiakban a kanadai adatok forrása: Peter I. Hidas: Canada and the Hungarian Jewish Refugees 1956-1957 (internetes változat, 2006). A hatalomba visszatérő kommunisták „zsidó-

kérdésben” való kétarcúságát jól mutatja, hogy a személyében nem antiszemita, zsidó feleséggel, mennyel bíró Marosán másokhoz hasonlóan alkalomadtán nem csupán az állam- és pártvezető „négyesfogat” kispolgári (értsd zsidó) származását és mentalitását jelölte meg az '56-os váltságához vezető út egyik indokaként, de egy csepelei „munkásgyűlésen” egyenesen szembeállította az igazi proletárokat a párthoz csapódó zsidó származású értelmiségiek bomlasztó tevékenységével. Az egymás közötti zsidózás akár antiszemitizmusból, akár a politikai harc fegyvereként – úgy tűnik – nem volt kivételes felsőbb pártkörökben. Ez vonatkozik Nagy Imrére is, akinek ilyen megnyilatkozásai elsősorban nem ideológiai problémákból vagy előítéletekből fakadnak, hanem pragmatikus, funkcionális hatalomtechnikai eszközül szolgálnak. Vö. Nagy Imre: *Snagovi jegyzetek – Gondolatok, emlékezések 1956-1957*, (Budapest: 2006), 93-96, ahol többek között azt veti „a zsidó Rákosi és klikkje”, köztük nyolc név szerint megnevezett csúcshatalnok szeme, hogy „magyarabbak akartak lenni a magyaroknál, „soviniszta és nacionalista” vonalat képviseltek, holott „... zsidók, még hozzá Moszkvából jött zsidók lévén túlnyomó többségükben, a magyar nép széles tömegei gyűlölettel viseltettek irántuk, szembefordultak velük, s nem voltak hajlandók elfogadni őket a magyar nemzeti érdekek képviselőinek, még kevésbé vezéreiknek.” A nyíltan revizionista, holokauszt-tagadó szélsőséges angol történész, David Irving szerint a szovjet tankok nyomán Budapestre belopakodó szolnoki kormány nevében Münnich Ferenc „azzal kérkedett, hogy ez [mármint a szolnoki – H. Gy.] az első magyar kormány, ami nem áll zsidókból”. David Irving: *Felkelés! Egy nemzet küzdelme: Magyarország 1956*, (Budapest: Gede testvérek, 2003), 575. A nemzetközi történészszakmában egyértelműen náci-szimpatizánsnak tekintett Irving könyvében azt sugallja, hogy „az első két napon egy antiszemita pogrom volt” az '56-os felkelés, amelyet a munkásság robbantott ki a „zsidó kormánynak” tekintett magyar vezetés ellen, és az értelmiség csak később csatlakozott a forradalomhoz. Tézisének ismertetését és cáfolatát lásd Benjamin Geist: „Az 1956-os forradalom és a zsidók: a revizionista (Irving-féle) változat” in: *Szombat* 1992/8, 21-22 és Matúz Gábor: *Zsidógyilkosságok 1956-ban? Vádak és tévhitek*, (Budapest: Kairosz Kiadó, 2004), passim. Johann Weidlein már többször idézett munkája is a zsidóellenes nacionalista érzelmek fellángolása szempontjából interpretálja az eseményeket, de – Irvinggel ellentétben – nyomatékosan elítéli őket.

¹²⁴ Dikán Nóra: *Az 1956-os forradalom utáni megtorlás Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei dokumentumai. I/7 köt. A Cengeri járás*, (Nyíregyháza: Józsa András Múzeum, 1994), 62-63.

¹²⁵ A helységek többségének felsorolását (a megfelelő irodalmi hivatkozásokkal) lásd Standeisky Éva: Rainer M. János – Standeisky Éva (szerk.): *Évkönyv 2004 (XII) Magyarország a jelenkorban*, (Budapest: 1956-os intézet, 2004), 161skk.

¹²⁶ Izsák Lajos et al. (összeállítás, szerkesztés): *1956 plakátjai és röplapjai. Október 22 - november 5*, (Budapest: Zrínyi Kiadó, 1991), 429; Standeisky Éva: *Antiszemitizmus az 1956-*

os forradalomban in: Élet és Irodalom, 2004. február 27., 14.

¹²⁷ Vö. a Tapolcai járás tanácselnökének – Standeisky Éva (i.m., 179) által idézett - 1957 májusi, nyilván „felülről” inspirált nyilatkozatával: „Jaltában annak idején a világ vezető nemzetei pontosan leszögezték a fasiszmus ismérveit: túlzott nacionalizmus, kommunistaellenesség és antiszemitizmus. Mindhárom jellemző feltalálható volt Budapesten, de az antiszemita jelszavakat hamarosan abba hagyták, mert ha továbbra is zsidóznak, akkor elvesztették volna a nyugati, de különösen az amerikai nagytőke támogatását. Ezért Dudás úr, az ellenforradalom egyik főalakja, napiparancsban (sic!) tiltotta meg a zsidózást. Erre később került volna sor, ha véglegesen kezükbe került volna a hatalom, mint ahogy egyéb népellenes céljait is csak később valószínűsítették volna meg taktikából.” – az 1957. május 11-i tanácsülés jegyzőkönyve (Veszprém Megyei Levéltár, XXIII, 326a.

¹²⁸ Vö. Standeisky Éva: „A tagadott, a kibukó és az álcázott előítéletesség” in: *Szombat* 2006/8, 19-21. „Hodáson a járási forradalmi küldött a rendteremtést fontosabbnak tartotta a zsidók védelmének. „4-5 zsidót megesszünk – mondotta állítólag – de rendnek kell lenni.” – a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár XXV.6.1995/1958 jelzetű dokumentuma alapján idézi Standeisky: „Antiszemitizmus az 1956-os forradalomban” in: Rainer M. János – Standeisky Éva (szerk.): *Évkönyv 2004 (XII) Magyarország a jelenkorban*, (Budapest: 1956-os Intézet, 2004), 168.

¹²⁹ Szilágyi Gyula, 1954-től a település tanácselnöke. Pár nappal később hasonló taktikával „szabadította ki” egy elmenekült zsidó túszként tartott feleségét: megígérte a helyieknek, hogy túszukat gépkocsival Debrecenbe vitéti és átadja a bíróságnak. A sofőrt ugyanakkor arra utasította, hogy a foglyot Debrecenben engedje szabadon. A zsidókkal ellentétben a pogromlovagok őrizetbe vételét viszont a forradalmi bizottság többsége elutasította, mondván, hogy erre nincs hatáskörük. – Völgyesi: i.m., passim.

¹³⁰ Standeisky Éva: *Antiszemitizmus az 1956-os forradalomban in: Élet és Irodalom*, 2004. február 27., 15. A történetet némiképp más – a volt és leendő tanácselnök számára kedvezőbb interpretációban – lásd Völgyesi Zoltán: i.m., 63-64, 71. Október 27-én Füzesabonyban egy kiskereskedelmi vállalat zsidó származású vezetőjének is a kiegészítő parancsnokság egyik tagja általi ideiglenes őrizetbe vételével sikerült az agyonveréssel fenyegető tömegtől megmenekülnie – Cseh Zita: „Heves megye” in: Szakolczai Attila – Á. Varga László (szerk.): *A vidék forradalma, 1956 I.*, (Budapest: 1956-os Intézet – Budapest Főváros Levéltára: 2003), 277.

¹³¹ Mészáros Gyula: *Forradalom és szabadságharc Veszprémben 1956. Tények, dokumentumok, visszaemlékezések*, (Veszprém: Művészetek háza, 2001), 145, 196. Lásd továbbá Sebők József: *Moirea. Brusznai Árpád élete és kora*, (Budapest: Kairosz, 2002), 188. Hasonló inzultus érte dr. Kerényit, a szarvasi forradalmi bizottság tagját – vö. Gadó János: „„Összegyűjtöttük és regisztráltuk”. Antiszemita atrocitások 1956-ban”, 18.

¹³² Ripp Zoltán: *1956. Forradalom és szabadságharc Magyarországon*, (Budapest: Korona, 2002), 328.

¹³³ Kőrösi Zsuzsanna – Tóth Péter (szerk.): *Pártok, 1956. Válogatás 1956-os pártvezetők visszaemlékezéseiből*, (Budapest: 1956-os Intézet, 1997), 211. Büchlernek az ilyen mellőztetésben már gyakorlata volt. 1938/39 fordulóján, amikor az SzDP-ben néhányan nyíltan felléptek a párt „zsidótalanításának” követelésével, „önként” lemondott vezetőségi posztjáról – Győri Szabó Róbert: *A kommunista párt és a zsidóság Magyarországon (1945-1956)*, 43.

¹³⁴ „Nem tudható persze, hogy az 1945 utáni viszonyokat reprodukáló kormány létrejötte után meddig maradt volna meg a „közös ellenség” – a sztálinista kommunista diktatúra – elleni harcon alapuló egység, s hogy valószínűsíthető felbomlásával nem jelent volna-e meg újra a hatalom felső köreiből is az antiszemitizmus. 1956. november 4-ig a fővárosban még nem ment végbe az átalakulás, amely a kettő-négy nappal később ébredő vidéken már november első napjaira lezajlott: a hangadó fővárosiak nehezebben adták fel reformelképzeléseiket, mint a kommunizmusnak igazán soha el nem kötelezett vidékiek.” – Ständeisky Éva: „Antiszemitizmus az 1956-os forradalomban” in: Rainer M. János – Ständeisky Éva (szerk.): *Évkönyv 2004 (XII) Magyarország a jelenkorban*, (Budapest: 1956-os Intézet, 2004), 150.

¹³⁵ Ahogy az egyik legnagyobb vidéki hitközség rabbi, Karády Viktornak mondta: „Amikor megkérdezik egy zsidótól, hogy mit csinált 1956-ban, rendszerint így válaszol: félttem!” – vö. Karády Viktor – Vári István: „Félelem és részvétel: zsidók 1956-ban” in: *Világosság* 1989/6, 455. A tudós rabbi (valószínűleg a debreceni hitközség szellemi vezetője – H. Gy.) szellemes megjegyzése – nyilván nem véletlenül – rímel Siéyes abbé híres *bon mot*-jára, aki hasonló választ adott arra a kérdésre, hogy mit csinált a jakobinus diktatúra, a „nagy terror” idején. Az ilyen félelmek miatt az elkövetkező években számos, az országban maradt zsidó végül aktívan vagy passzívan visszahátrált a nevet változtatott kommunista párt „védőszárnyai” alá.

¹³⁶ Vö. Naftali Kraus: i.m. 281-282. A helyzet abszurditására Karády és Vári (i.m., 455) idézi azt a zsidó származású nyelvtanárt, „aki – miután 1952 és 1955 között három évet töltött börtönben illegális héber nyelvtanítás miatt – 1956 decemberében azt a kijelentést tette, hogy az oroszok immár másodszer is megmentették a magyar zsidóságot”. Jól emlékszem rá, hogy november elején egy ismerősünknek a házukban (Bel-Budán) lakó zöldséges felajánlotta, hogy elbújtatja őt családotól „mint már másokkal tette 1944-ben”.

¹³⁷ Paradox módon ezt az állítást támasztja alá a „rendszerváltás” óta eltelt 18 év „rég-új” magyarországi antiszemitizmusának története is. Hozzátevé persze, hogy a mai hazai és világhelyzet nagyon távol áll az – egy évtizeddel a világháború utáni – ötvenes évek hatalmi realitásaitól.

¹³⁸ Többek között számosan így interpretálták Mindszenty rádiósózatát, illetve a hívei által tervezett nagygyűlést.

¹³⁹ A magyarországi zsidó népesség migrációja a kivándorlást is beleértve az ismert történelmi körülmények következtében az egész 20. század során meghaladta környezetét.

¹⁴⁰ A (magyarországi) zsidók több évszázados tapasztalata, hogy minden társadalmi felfordulás alkalom arra, hogy környezetük ellenük forduljon, életüket, javaikat veszélyeztesse – Handler: „Where Familiarity with Jews Breeds” in: Andrew Handler – Susan V. Menschel (eds.): *Red Star, Blue Star. The Lives and Times of Jewish Students in Communist Hungary (1948-1956)*, (New York: Columbia University Press, 1977), 35-37.

¹⁴¹ Ahogy motivációik különbözőek voltak, ugyanúgy változatos későbbi viszonyuk zsidóságukhoz is. A skála az aktív, netán újra megtalált vallásosságtól a zsidósággal való totális szakításig terjed. Az utóbbi csoportba tartozók számára a radikális hely- és környezetváltoztatás jó alkalomnak kínálkozott a múlt kötelekéből való szabadulásra. 1956/57 fordulóján a kanadai JIAS (Jewish Immigration and Aid Society) munkatársai egy kis minta alapján 50%-ra becsülték azoknak a menekült magyarországi zsidóknak az arányát, akik nem zsidóként regisztrálták magukat. – Synopsis of Proceedings of two meetings of professional staff of Jewish agencies working with immigrants re implementation of policy in connection with Hungarian escapees: December 27, 1956 and January 2, 1957 - Toronto, CJC, JIAS, Archives, Montreal, CA Box 70, file 636: Hungarian Refugees, January. 1957. A későbbi adatok ismeretében a becslés erősen eltúlzottnak tűnik, de jó fokmérője a menekültek aggodalmainak, akkori lelkiállapotának.

¹⁴² A Győr-Sopron Megyei Tanács VB ülésének gyorsírói jegyzőkönyve. 1956. november 12. in: Bana József - Borbély János - Szakál Gyula - Szakolczai Attila - Vörös Jenő (szerk.): *Győr, 1956. Dokumentumgyűjtemény*, 1-2. kötet, (Győr: Győr Megyei Jogú Város Levéltára, 1996), 2. köt. 286.

¹⁴³ Győri Szabó Róbert: *A kommunista párt és a zsidóság Magyarországon (1945-1956)*, 288. „A hitközség felszámolódtott, a zsinagógát is lebontották. Az 1960-as évek elejére már csak 2-3 zsidó család maradt a városban.” - Völgyesi Zoltán: i.m., 64.

¹⁴⁴ CJC, JIAS, Archives, Montreal, CA Box 70, file 636: Hungarian Refugees, 1956 02068, November-December 1956. Az első menekülteket bécsi belvárosi szállodákban (az ortodox zsidókat a bécsi Hotel Continentalban) helyezték el. A menekültek számának növekedésével átmenetileg külön táborokat alakítottak ki a magyar zsidó disszidenseknek Bad Kreutzenben és Korneubergben - CJC, Box 70, file 636: Hungarian Refugees 1957. Később, a nagy tömegek érkezésekor erre már nem volt lehetőség, valamennyi menekültet közösen szállásolták el. Több kortárs szemtanú visszaemlékezése szerint az ilyen menekülttáborokban, így Traiskirchenben vagy a Lager Roederben [Salzburg, Siezenheim], több antiszemita jellegű incidensre is sor került a menekültek különböző csoportjai között tbk. a zsidók állítólagos kivételezettsége miatt. – Fred Ziegellaub, Director, AJDC Office for Austria to Saul Hayes, 24 January 1957, CJC, JIAS, Archives, Montreal, CA Box 70, File 636: Hungarian Refugees, January 1957; J. S. Macdonald to The Secretary of State for External Affairs, 25 February 1957, NAC, RG

76, Box 862, File 555-54-565 part 2. Lásd továbbá a *New York Times* 1957. január 16-i, a *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 1957. január 17-i, valamint az ausztriai *Volksbote* 1957. február 2-i híradását a menekültek egyes csoportjai között olykor tettelegességig fajuló konfliktusokról. Andrew Handler is említi az 56-os menekült zsidó egyetemisták visszaemlékezését tartalmazó kötet egyik lábjegyzetében, hogy egy magát magyar szabadságharcosoknak nevező csoport a menekülttáborbeli magyar zsidók bántalmazására, „meggyilkolására” készült, a támadásnak az osztrák csendőrok közbeavatkozása vetett véget. Egy másik visszaemlékező szerint „csak” az ottani zsidók péntek esti istentiszteletét zavarták meg a támadók, „piszkos zsidónak” becsmérték őket - Andrew Handler – Susan V. Menschel (eds.): *Red Star, Blue Star. The Lives and Times of Jewish Students in Communist Hungary (1948-1956)*, (New York: Columbia University Press, 1977), 39, 159.

¹⁴⁵ *Encyclopaedia Judaica* Vol. 1-16, (Jerusalem: Keter Publishing House Ltd., 1971-1972), 8. kötet, 1107. Marosán már idézett beszédében 25.000 főt említ. Személyes emlék. 56 végén számos ismerős zsidó (család) disszidált. „Ahogy lesz, úgy lesz.” Franciaországba távozott rokonaihoz akart menni a már említett, bűjtatási ajánlatot kapott familia is, de késlekedve indultak útnak és december végén a határról (büntetés nélkül) visszairányították őket. Mikor az iskola újból megnyílt, kiderült, hogy számos volt osztálytársam, barátom már „messze túl a kék hegyen” jár. Új igazgatót is kaptunk, a régi, akiről mindenki tudta, hogy zsidó, pedig szép magyarosított nevet viselt, ugyancsak külföldre távozott, jöllehet korábban „nagy kommunista volt”. A házukban lakó tizenkét családból kettő hagyta el az országot. Mindkettő zsidó. Cz. Zsuzsi nevű első szerelmem (40 év múlva találkoztunk újra az Egyesült Államokban) szüleivel még november végén disszidált (A családfő részt vett a rövidesen ellenforradalomra minősülő sajnálatos eseményekben, a Sztálin-szobor egy kisebb darabjával az ő jóvoltából kötöttem közelebbi ismeretséget.) Akkori „legjobb barátom”, iskolatársam, D. Jancsi szüleivel és bátyjával '57 elején kivándorló útlevelemmel rokonaihoz Angliába ment. (Az ajándékba küldött „ezüst cowboy-pisztolyt” – ki hinné, '57/'58-ban lehetett külföldről csomagot kapni – ma is ereklyeként őrzöm.) Mindkét lakásba a Belügyminisztérium jelölte ki az új lakót.

¹⁴⁶ Pelle János: *Az utolsó vérvádak. Az etnikai gyűlölet és politikai manipuláció kelet-európai történetéből*, 278.

¹⁴⁷ Majdnem ez történt a mi családunkban is. Édesanyámat az egyik, rendőrségen dolgozó egyetemi csoport-

társnője „összehozta” egy belügyminisztériumi alkalmazottal, aki vállalta, hogy a lakásunkért cserébe kivándorló útlevelet szerez. A korrektnek tűnő üzlet szüleimen, de talán legfőképp a célszágón bukott meg. 47. évében járó édesapám menni akart, de nem mindenáron. Mint mezőgazdasági szakember – szűkebb körben elismert juhspecialista – Ausztráliába vagy Új-Zélandba akart kivándorolni, hogy nyolc év kihagyás után (kapcsolatok, pénz és érdemleges idegen nyelvtudás híján legalább) tanult szakmájában helyezkedhessen el. Vízumot azonban nem sikerült szereznie, egyetlen lehetőségnek Izrael kínálkozott, de oda se ő, se anyám nem igazán akart menni. Pedig édesanyámnak 1949-től ott élt egyetlen húga, akit majd még további 32 évig nem fog látni. Se be, se ki! Végül megint anyám döntött. (Ezt a lépését utólag sem minősítem.) Arra hivatkozva, hogy fizikailag nem bírná az újrakezdést (35 éves volt ekkor), nagy cirkuszok között sikerült visszaadnia az útleveletünket, pedig a kijelölt belügyér a lakásban már helyszíni szemlélt is tartott. 3.000 forint vigaszdíjat kért és kapott – ez anyám négyhavi fizetése volt akkor.

¹⁴⁸ Hahn, aki nem utolsósorban a Rabbiképző akkori másik igazgató-helyettesével, Scheiber Sándorral való sikertelen rivalizálása miatt távozott a Szemináriumtól, 1956 késő őszén megpróbált visszatérni az intézménybe.

¹⁴⁹ N. F. Dreisziger: „The Refugee Experience in Canada and the Evolution of the Hungarian-Canadian Community” in: Robert H. Keyserlink (ed.): *Breaking Ground: The 1956 Hungarian Refugee Movement to Canada*, (Toronto: York Lanes Press Inc., 1993), 68; Gerald E. Dirks: *Canada's Refugee Policy; Indifference or Opportunism?* (Montreal and London: McGill-Queens's University Press, 1977), 203.

¹⁵⁰ Stark Tamás: *Zsidóság a vészkorokban és a felzabálás után 1955-1955*, 102.

¹⁵¹ A budapesti zsidó fiú- és leánygimnázium 1956-ban beiratkozott 190 tanulójaiból 1957-re 47-en maradtak. – Felkai László: *A budapesti zsidó fiú és leánygimnázium története*, (Budapest: Anna Frank Gimnázium kiadása, 1992), 153, 168. A Rabbiszeminárium hallgatósága szinte teljes létszámban kivándorolt – Vö. Deutsch Gábor: „Harminc év Zuglóban” in: *Új Élet* (2002. február 15.), 3.

¹⁵² Egy tipikus hagyományörző vidéki hitközség (Kisvárdá) nolens volens „kiürülésére” lásd például (Schöner Alfréd): „Ma már rendszeren járom a zsinagógákat... – Markovits Tibor rendhagyó visszaemlékezése 60. születésnapján” in: *Új Élet* (2007. május 1.), 5.

¹⁵³ Szántó T. Gábor: „Ötvenhat” in: *Szombat* 1992/8. 3.

¹⁵⁴ Vö. Virág Teréz: *„Mély kútba tekinték...”* (Budapest: Animula, 2001), bibliográfia (221-226. o.).